

1. Το ισόγειο τμήμα του κτηρίου του Παλαιού Εθνικού Τυπογραφείου, που αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση των σοβάδων στο διώροφο κτήριο του Πρωτοδικείου Αθηνών.

ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ Οι μεταμορφώσεις ενός ιστορικού κτηρίου

Από Βασιλικό Τυπογραφείο και Λιθογραφείο σε Πρωτοδικείο Αθηνών¹

Το αρχικό οθωνικό κτήριο κτίσθηκε το 1834-35 από τον βασιλικό αρχιτέκτονα Joseph Hoffer, για να στεγάσει το Βασιλικό Τυπογραφείο και Λιθογραφείο. Είναι το κτήριο που απομένει σήμερα, με ορισμένες σημαντικές μεταπροπές, από το παλαιό Πρωτοδικείο, στην οδό Σταδίου. Το 1854, επί διευθύνσεως Ι. Καρπούνη, πυρκαϊά αποτέφρωσε τον δεύτερο όροφο. Το κτήριο, μετά από πρόσχειρη επισκευή των φθορών από την πυρκαϊά, παρέμεινε μονώροφο επί 78 έτη.

Γύρω στα 1890 δέχθηκε μεγάλη επισκευή στις όψεις του και προσθήκες στο πίσω μέρος του. Το 1905-6 το Εθνικό πλέον (από το 1863) Τυπογραφείο, μετά από 72 έτη παραμονής στο κτήριο της οδού Σταδίου, μεταστεγάσθηκε στο νεοκίστιο κτήριο της οδού Καποδιστρίου. Το 1931-32, βάσει σχεδίων του Φοίβου Ζόύκη, αρχιτέκτονα της Υπηρεσίας Δημοσίων Κτηρίων, προστέθηκε πλήρης δεύτερος όροφος και αναμορφώθηκαν οι όψεις του. Με τη μορφή αυτή το κτήριο στέγασε υπηρεσίες του Πρωτοδικείου Αθηνών.

Για την τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών αλλαγών του κτηρίου και των πολεοδομικών αλλαγών του οικοδομικού τετραγώνου απαιτήθηκε αφ' ενός λεπτόμερής οικοδομική έρευνα στο ίδιο το κτήριο, αφ' ετέρου έρευνα σε αρχεία και βιβλιοθήκες για συλλογή πληροφοριών και εικονογραφικού υλικού².

Κατερίνα Κορρέ

Αρχιτέκτων Μηχανικός

Κατερίνα Μόμτσιου-Τοκατλίδη

Αρχιτέκτων Μηχανικός

A. ΙΣΤΟΡΙΚΑ

1. Ο κρατικός Τύπος στην Ελλάδα

Ο Κ. Μπίρης στο βιβλίο του «Αθηναϊκαί μελέται» (1940) γράφει: «...προς το βορειότερον μέρος της οδού Σταδίου εκτίσθη το κατάστημα του Βασιλικού Τυπογραφείου. Είναι το ισογείον μέρος του σημερινού Πρωτοδικείου (εικ. 1), μεταξύ των οδών Σανταρόζα και Αρσάκη, προ το μέρος της οδού Σταδίου. Οι μεταγενέστεροι Αθηναίοι⁴ το έβρασαν και το ενέψυραν με την αρχικήν του ακριβώς ώντιν, προτού το μεταμορφώσουν τελείως αι μεταρρυθμίσεις και αι προσθήκαι που του έγιναν προ οκτώ ετών...».

Το κτήριο της οδού Σταδίου υπήρξε το πρώτο δημόσιο βιομηχανικό κατάστημα τυπογραφίας στην Αθήνα και κινδύνεψε για να στεγάσεται τη Βασιλική Τυπογραφία και Λιθογραφία, την εποχή της μεταφοράς της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα. Η οργάνωση κρατικής τυπογραφικής εγκατάστασης υπήρξε μία από τις βασικές μέριμνες καθε Διοικητή ή Κυβερνήτης στην Ελλάδα από τα πρώτα χρόνια του αγώνα της Ανεξαρτησίας, διότι έπρεπε σε κάθε περίπτωση να εξασφαλίζεται η τύπωση των εξαγγελιών, των διαταγμάτων και των αποφάσεων.

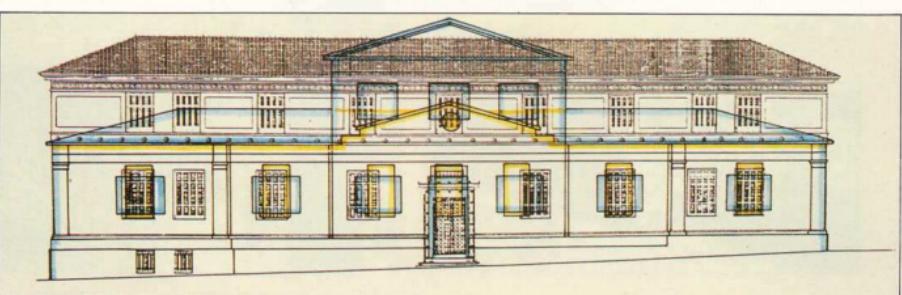
Την πρώτη περίοδο του αγώνα της Ανεξαρτησίας, κατά την οποία η έδρα της διοίκησης άλλαζε διαρκώς ανάλογα με τις ανάγκες των επιχειρήσεων και η βασική ανάγκη ήταν ουσιαστικά η ύπαρξη εφημερίδας, ένα-δύο πετστήρια με τον στοιχειώδη εξοπλισμό τους ήσαν αρκετά. Για τη

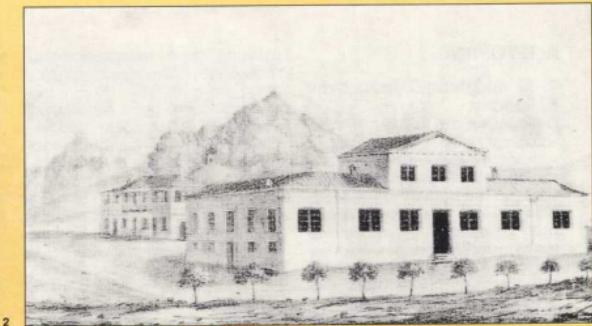
στέγαση τους εχρησιμοποιείτο οποιοδήποτε διαθέσιμο κτήριο, όπως ένα σπίτι ή ένα τζαμί ή μια εκκλησία⁵, ειρ' όσον ανταποκρίνοταν σε στοιχειώδεις προδιαγραφές. Πολλές φορές κάποια τοπική εφημερίδα⁶, που τυπωνόταν ιδιωτικά, έταιχε και τον ρόλο του κρατικού εντύπου. Τα τρία πρώτα, έπι την Επανάστασης αποκτώνται εξί πεστήρια, τα οποία μετακινούνται συνεχώς, έως το 1825, που εξασφαλίζεται μια σταθερότερη εγκατάσταση στο Ναύπλιο. Η Τυπογραφία της Διοικησεως⁷ αρχικά, κατόπιν Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, στη συνέχεια Εθνική Τυπογραφία, με την αφίξει του βασιλείου Θόμανα, Βασιλική Τυπογραφία, ώς το 1834 που μεταφέρεται η προτεύουσα στην Αθήνα. Βρίσκεται είτε στο Ναύπλιο είτε στην Αίγινα είτε στην Ουρανούπολη, θέση που διατηρείται μέχρι την αποτίμηση του 1838.

Η Βασιλική Τυπογραφία απόκτησε το πρώτο Οργανισμό της⁸ με Διάταγμα της 10.12.1833. Επόμενοι Οργανισμοί και Διατάγματα, όπως ο Οργανισμός και Διατάγματα της 17.5.1835, το Διάταγμα της 1.4.1836 περί Βασιλικού Βιβλιοπωλείου, ο Οργανισμός της 26.8.7.9.1838 και ο Οργανισμός της 3.6.1843, μεταρρυθμίζουν και εμποτίζουν τη λειτουργία του Καταστήματος και ρυθμίζουν δεδομένα προσωπικού και μωμών. Με τον Οργανισμό του 1838 έχουμε ήδη λειτουργία των τριών κυριότερων κλάδων της τέχνης, δηλαδή της **τυπογραφίκης**, της **λιθογραφίκης** και της **τυποχτυπής**. Σύμφωνα μ' αυτού, το απασχόλουμενο προσωπικό ανέρχεται σε 47 άτομα. Ο μηχανικός εξοπλισμός περιλαμβάνει 1 ταχιεπιτομή, 3 ξύλινα πεστήρια, 6 διπλοτεπεστήρια, 1 ξύλινο σπληνόματος, 2 ξύλινα διορθώσεων, 1 βιλοθιτυπήρια και 4 χυτηρία. Η ιστορία του ελληνικού, γενικά, Τύπου παρουσιάζει μεγάλη ενδιαφέρον. Ο τύπος παρουσιάζει σημαντικό ρόλο στον αγώνα της Ανεξαρτησίας και γι' αυτό έχει μελε-

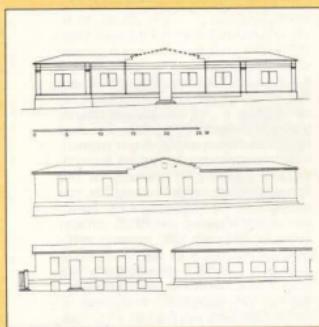
τηθεί ιδιαιτέρως από παλαιότερους και νεότερους ερευνητές¹⁰. Αντιμέτως, οι πληροφορίες για τις κτιριακές εγκαταστάσεις των τυπογραφικών καταστημάτων και τις ανάγκες τους είναι πολύ λιγες. Στο αρχείο Βλαχογάνην (ΓΑΚ), το οποίο περιλαμβάνει υλικό σχετικό με τον Τύπο και την τυπογραφία, περιέχονται και δύο έγγραφα από την Αίγινα και το Ναύπλιο, που επισημάνουν την ανάγκη για ανέγερση ένος νέου κτηρίου για τον κρατικό Τύπο και προδιαγράφουν στοιχειώδως τους απαιτούμενους χώρους¹¹. Το πρώτο, μια αναφορά με ημερομηνία 22.7.1830 του Ανδρέα Μουστού, Εύδη από την Αίγινα, απευθύνεται στον γραμματέα επι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Πλαισευσών. Σ αυτήν καλεί την Κυβερνήσην να αποφασίσει είτε να κτίσει νέο κτήριο είτε να επισκευάσει την οικία Κ. Λογοθέτη, για την οποία κρίνονται αναγκαῖες «... τινές επισκευαί, τινές πάσσαλοι, διά να στηρίξουν το επιτεθέν βάρος εις τα κακώς συμπειργύνειν ταυτα κτηρια...».

Και πια κάτω διδει τις εξής προδιαγραφές για την περίπτωση ανεγέρσεως νέου κτηρίου: «... το οικόδομωμα απαιτεί μήκος τουλάχιστον 90 ποδών. Είναι αυτό πρέπει να είναι η αποθήκη του χαρτιού, ο οικόκος όπου ομαλύνονται και λαμπρύνονται το χαρτιό, το εργαστήριο της στοιχειώσεως, το των πεστηριών, του πλαισιώτος, των φουρών κ.τ.λ. Τοιούτο καταστήματος οικόδομη απαιτεί διπάντη 800 έως 1000 περίπου ταλάρων, ως και αυτοί οι Αρχέτοκες το εξετύπωσαν. Αν η Κυβερνήσης κρίνει σύμφωνον τώρα την κτίσιν τουτούτου κτηρίου, θέλει σταθερή προς αυτήν το σχέδιον...». Το δεύτερο είναι ένα έγγραφο¹² με ημερομηνία 29.6.1832 του Διοικητή Ναυπλίας και Αργους Σ. Τ. Αλεξόπουλου, στο οποίο υπάρχει τη πληροφορία ότι ο διευθυντής του κρατικού Τυπογραφείου Γ. Αποστολίδης πρότεινε τη θέση για ανέγερση νέου Τυπογραφικού Καταστήματος, διαστάσεων 29 ή 31 πήχεων, εμβαδού 297 τετραγωνικών πήχεων και κούτσου 5.000 φονικών. Αναφέρεται ακόμη ότι για να γίνει η οικοδόμη, «αρχιζόμενη ήδη έρχεται εις πέρας εντός ενός μηνός».

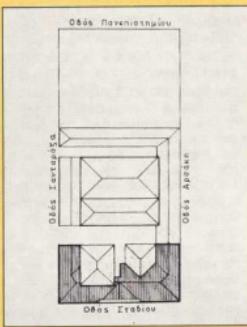
3

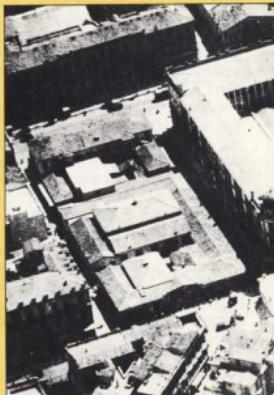
11

12α

12β

13

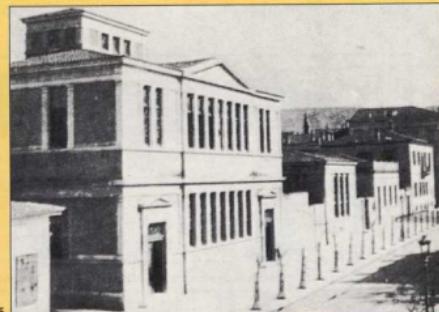
14

11. Η επισκευή μετά την πυρκαϊά (1854).

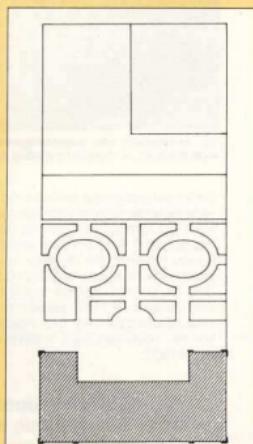
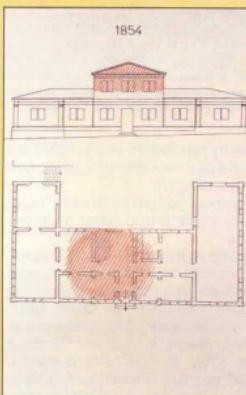
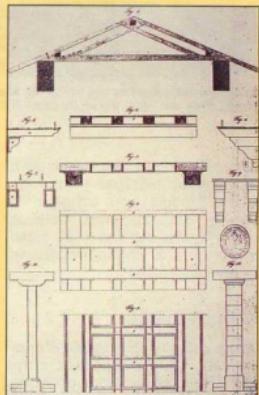
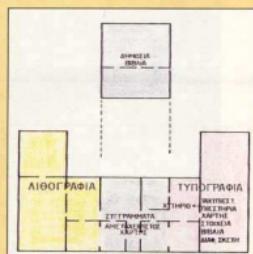
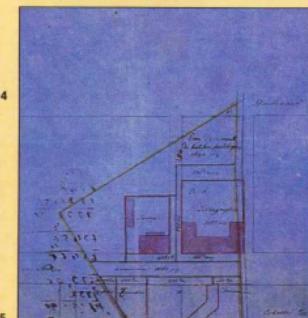
12. Επισκευή και αναμόρφωση του κτηρίου, ως ιαογείου (μετά το 1890).

13. Το κτηριακό συγκρότημα στο πίσω μέρος του κτηρίου.

14. Προσπτική αεροφωτογραφία του συγκροτήματος το 1931. Το κτήριο είναι ακόμη ιαογείο (αρχείο Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε.).

16

2. Τοπογραφικό σχέδιο του Stauffert. Δεύτερο τμήμα (1836).

3. Το κτήριο του Βασιλικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου. Λιθογραφία από την «Εφετηρίδα» του Α. Κλαδού (1837).

4. Σκαριφήμα του κτηρίου στο περιθώριο του χάρτη του Aldenhoven (1837).

5. Απόσπασμα από το Panorama του F. Stadelmann (1835). Σε δεύτερο πλάνο διακρίνεται το κτήριο του Βασιλικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου.

6. Τοπογραφικό σκαριφήμα του οικοπέδου (ΓΑΚ).

7. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες της φωτωματικής οροφής της μεγάλης αίθουσας του αρχικού κτηρίου. Αρχιτέκτων J. Hoffer.

8. Το καταστρόφεν από την πυρκαϊα του 1854 τμήμα του κτηρίου.

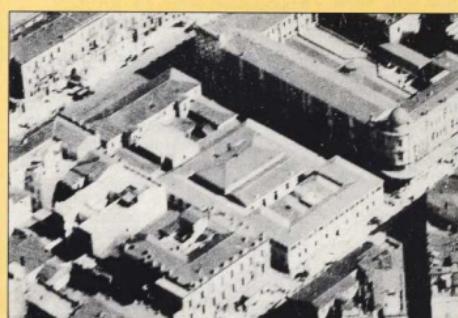
9. Πληροφορίες, από τον Τύπο, για τη χρήση των χώρων μετά την πυρκαϊα του 1854.

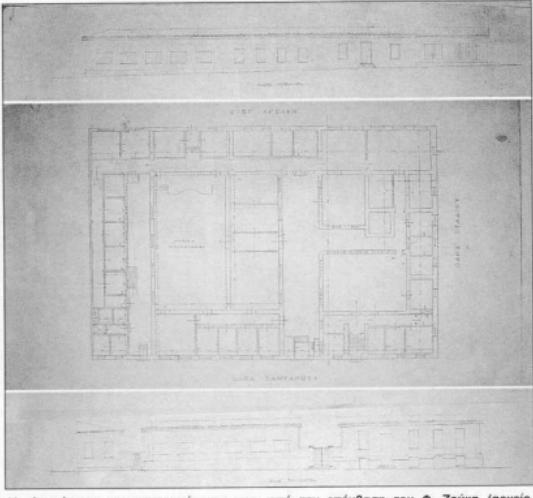
10. Γραφική παρουσίαση του κτήριου, στο πιο μέρος του κτηρίου, με βάση το απόσπασμα τοπογραφικού της επιτροπής Σταυρίδη (1860).

11. Απώντη της οδού Σταδίου μεταξύ των οδών Πεσματάρλου και Αράσκη. Στο βάθος το κτήριο του Παλαιού Εθνικού Τυπογραφείου, στην ισόγεια μορφή του (αρχείο Εμπορικής Τραπέζης Ελλάδος).

12. Απώντη της οδού Σταδίου μεταξύ των οδών Αράσκη και Πεσματάρλου. Στην κάτιστρη γνωστά το ισόγειο του κτηρίου του παλαιού Εθνικού Τυπογραφείου (αρχείο K. Μητρη).

13. Προοπτική αεροφωτογραφία του 1932. Το κτήριο είναι πλέον διώρυφο (αρχείο Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.).

18. Αποτύπωση του συγκροτήματος πριν από την επέμβαση του Φ. Ζούκη (αρχείο Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε.), α. Οψή επί της οδού Αράση, β. Κάτωψη, γ. Οψή επί της οδού Σαντορόζα.

Για σχηματίσουμε εικόνα ενός τυπογραφείου της εποχής είναι πολὺ κατάλληλη μια λεπτομερέστατη και λυντανή περιγραφή¹³ για το Τυπογραφείο του κυρίου Κλόβη¹⁴ στο Λονδίνο, το οποίο απαρχολόυσε προσωπικό 340 ατόμων. Ένα ακόμη παράδειγμα πολιώροφου τυπογραφείου¹⁵ στη Γερμανία του 1839 είναι χαρακτηριστικό της οργάνωσης και του μεγέθους ενός τυπογραφείου της εποχής.

2. Το Βασιλικό Τυπογραφείο και Λιθογραφείο στην Αθήνα. Παλαιές απεικονίσεις του κτηρίου

Το όραμα των πρώτων αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων για την Αθήνα περιλάμβανε και πολλά δημόσια κτήρια¹⁶, βασικά στοιχεία για το σχεδιασμό μιας πόλης-πρωτεύουσας σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα της εποχής. Παρ' όλα αυτά, προκαλεί απορία το γεγονός ότι σε κανένα από τα δύο πρώτα σχέδια της Αθήνας, δηλαδή των Κλεανθή και Schaubert (1832) και του Klenze (1834), δεν προβλέπεται κτήριο για τον κρατικό Τύπο.

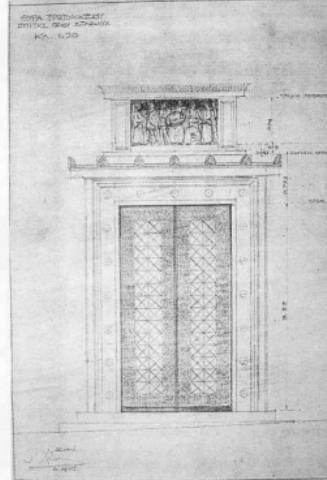
Η κρατική αυτή βιομηχανική εγκατάσταση εμφανίζεται σε σχέδια και χάρτες, αφού έχει πια κτισθεί το κτήριο της οδού Σταδίου: στο Panorama του Stademann (1835), στον χάρτη (εικ. 2) του Stauffert (1836), με τη χαρακτηριστική σχήματος Π κάτωψη, στον

χάρτη του Aldenhoven (1837) και φυσικά σ' όλους τους χάρτες που ακολούθησαν. Η μορφή του κτηρίου αυτού μας είναι γνωστή από τρεις απεικονίσεις:

α) Μία λιθογραφία (εικ. 3), αρκετά σωστή, η οποία εικονογραφεί σχετικό κείμενο στο Almanach του A. Kläbund¹⁷ του έτους 1837. Ο καλλιτέχνης δεν αναφέρεται, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν ο Forster¹⁸, εργοστάσιος του Βασιλικού Λιθογραφείου, ο οποίος συνήθιζε να εκτελεί μόνος του τη χάραξη για όλες τις παραγγελίες.

β) Ένα μικρό σκαριόφιμα (εικ. 4) του κτηρίου, τελίων χονδροειδές, παρουσιάζεται στην κάτω δεξιά γωνία του χάρτη του Aldenhoven¹⁹ με χρονολογία 1837. Ή χάρτης, με τίτλο «Τυπογραφία των Αθηνών και των περιχώρων αυτής» (sic), σε κλίμακα 1:20.000, περιλαμβάνει διάφορα επί μέρους θέματα μέσα σε ιδιαίτερη πλαισία. Στο κάτω δεξιά πλαισίο σχεδιάζεται κάτωψη της Ακροπόλης ως και ομάδα κτηρίων αρχαίων και νεότερων, μεταξύ των οποίων και το Βασιλικό Τυπογραφείο.

γ) Στο Panorama (εικ. 5) του F. Stademann²⁰, του 1835, διακρίνεται το κτήριο, μισοκρυμμένο πίσω από άλλο διώφορο, με υψηλό περίβολο. Είναι χαρακτηριστική η πλήρης ερημία του τοπίου γύρω

19. Σχέδιο αναμόρφωσης της κεντρικής θύρας επί της οδού Σταδίου από τον Φ. Ζούκη (αρχείο Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε.).

του. Οι τρεις αυτές απεικονίσεις είναι και οι μόνες ενδείξεις για τον κεντρικό όροφο του κτηρίου, ο οποίος καταστράφηκε τελείως από την πυρκαϊά του 1854, μετά την οποία το κτήριο παρέμεινε ιστόγοιο ώς το 1931.

3. Το οικόπεδο

Το κτήριο της Βασιλικής Τυπογραφίας και Λιθογραφίας στην οδό Σταδίου βρισκόταν απέναντι από τον στρατώνα του πυροβολικού. Η περιοχή ήταν έρημη τότε, μακριά από την πόλη και έξω από τα μισοερωπώμενα τείχη του Χασεκή. Η οδός Σταδίου δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη και η θέση της μια βαθιά τάφρος χώριζε το κτήριο από την πόλη.

«...διατί εκίσθια η Βασιλική Τυπογραφία εις αυτήν την θέσην είναι άγνωστον», γράφει ο Κώντας Μπίρης²¹. Και συνεχίζει: «Πιθανότερο εξήγησις όμως είναι ότι και εδώ υπήρχεν εθνικόν οικόπεδον, διαβέσμων διά την ανέγερσιν δημοσίου κτηρίου, διότι εις την ίδιαν ακριβώς θεσσαν και ο Klenze εποπθέτει μάτι Αγοράν τροφίμων». Πράγματι στη θέση αυτή η Κυβερνητή παπλωτήρισε διάφορα οικόπεδα, σύμφωνα με το δικαίωμα που της έδιδε η συνήθηκε με την Κοινότητα των Αθηνών, για εξασφάλιση των αναγκών τόπων προς ανέγερση καταστημά-

20. Γενική άποψη της πλατείας Δικαιοσύνης.

των, με αποζημίωση 20 λεπτά ανά τετραγωνικό πήχυν.

O Fr. Stauffer^{21a} αναφέρει χαρακτηριστικά: «... πολλά οικόπεδα έχουν προστιθεθεί από την Κυβέρνηση, ήδη προ 7 ετών (δηλαδή από το 1835), για μελλοντική οικοδόμηση δημοσίων κτηρίων [...]. Ωστόσο αυτές οι ιδιοκτησίες, και συχνά εκείνες που ήδη αγοράστηκαν, παρά τις πολλαπλές πρασεύσεις, δεν έχουν αποζημιωθεί και ως εκ τούτου εκδικάζονται πολλές δίκες κατά της κρατικής ιδιοκτησίας. Το στρατιωτικό νοσοκομείο, το νομοσακτοποιείο, η τυπογραφία, ο βασιλικοί σταύλοι κτισθηκαν χωρίς κανές να νοιστέσαι ποιοι είναι οι ιδιοκτήτες των οικοπέδων και χωρίς να γίνουν καταμετρήσεις αυτών. Και παρόλο που αυτά τα κτήρια είχαν ήδη κτισθεί από το 1834 και 1835, ωστόσο επανεντέλλονται να αντοχήματα τα κατελημμένα εδώφιτα το 1843».

Σύμφωνα με έγγραφο προς «την επι των Εσωτερικών Γραμματείαν» περί των «περι των απαιτήσεων αποζημίωσεων του κ. Finley» και ημερομηνία 23.9.1837, πληροφορούμαστε ότι ένα από τα απαλωτωρισθέντα ήτησε του κ. Finley «ελήφθη υπό τα ανεγέρθεν κατάστημα της Β. Τυπογραφίας προ 3 ήδη ετών», δηλαδή το 1834.

Ένα άλλο έγγραφο²³ των υπουργών Εσωτερικών προς τον νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, με ημερομηνία 26.7.1847, αναφέρεται στην αποζημίωση του κυρίου ιππότου Εντενταστα για οικόπεδο του, το οποίο ελήφθη από την οικοδόμη του Βασ. Τυπογραφείου. Αναφέρει ότι έγινε καταμέτρηση από τον αρχιτέκτονα της πόλεως, ο οποίος το υπολόγισε 3.173 τ. πήχεις (δηλαδή περίπου 1.785 τ.μ.) οι δε πραγματογνώμονες του Δήμου Αθηνών ορίσαν ως αξία 2,50 δρχ./τ. πήχυν, ήτοι συνολική αποζημίωση 7.932,5 δραχμές:

Για τα οικόπεδα αυτά βρέθηκε²⁴ ένα τοπογραφικό (εικ. 6) σκαρίφημα²⁵, στο οποίο όμως δεν αναφέρονται τα ονόματα των ιδιοκτητών των διαφόρων οικοπέδων, γεγονός που προς το παρόν καθιστά αδύνατη την ταύτιση με τα προηγούμενα έγγραφα.

4. Η ανέγερση

Για τη χρονολογία ανεγέρσεως του κτηρίου έχουν αναφέρειτετά 1834, 1835 και 1836, μετά από λογικές υποθέσεις, αφού δεν έχουμε κάποια συγκεκριμένη γραπτή μαρτυρία.

O K. Μπίρης αναφέρει και τα τρία έτη σε διαφορετικές²⁶ μελέτες του.

O I. Τραυλός το κατατάσσει στα πρώτα δημόσια κτήρια²⁷, που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του έτους 1834 και των αρχών του 1835, ενώ ο ίδιος σε όλη περίπτωση αναφέρει ότι κτίστηκε το 1836.

H Ida Haugsted, σε μελέτη της²⁸ του 1986, δημοσιεύει ένα χρονολογικό κατάλογο «κτηρίων και σχεδίων στην Ελλάδα» του Chr. Hansen. Στο έτος 1836 συμπεριλαμβάνεται το κτήριο του Βασιλικού Τυπογραφείου με τη χρονολογία (1836-40), αναφέρεται ως αρχιτέκτονες των Chr. Hansen και ή τον Schaubert, και θεωρείται ως χρονολογία για το σχεδιασμό του πην 17.5.1835, ημερομηνία του δια-

τάγματος του δεύτερου Οργανισμού της Βασιλικής Τυπογραφίας και Λιθογραφίας.

Σήμερα εξακολουθούμε να μη διαθέτουμε κάποια γραπτή μαρτυρία. Έτσι γίνεται προσπάθεια να προσεγγιστεί λίγο καλύτερα η χρονολογία κατασκευής του κτηρίου με προσεκτικότερη εξέταση και συνδυασμό των ήδη γνωστών πληροφοριών για γεγονότα που έχουν σχέση είτε με το κτήριο είτε με τη λειτουργία του.

Μετά την απόφαση για τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα, εξεδόθη το Β.Δ. της 18.8.1834, σύμφωνα με το οποίο όφειλαν τα υπουργεία και τα αμέσως εξ αυτών εξαρτώμενα καταστήματα να βρίσκονται στη νέα πρωτεύουσα την 1.12.1834. Στις 29.11.1834 αναχώρησε από το Ναύπλιο για την Αθήνα ο βασιλεύς.

Στις 15.9.1834 άρχισαν οι συνδριάσεις της «Οικοδομικής Επιτροπής», η οποία είχε συσταθεί από την Αντιβασιλεία για να κανονίζει όλα τα ζητήματα του σχεδίου πολέως και της οικοδομήσεως: θα επεβλεπε την εφαρμογή του σχεδίου, το άνοιγμα των πρώτων δρόμων και θα εξασφαλίζει κτήρια για τις δημόσιες υπηρεσίες και τη στέγαση των υπαλλήλων. Ένα χρόνο όμως πριν, το 1833, είχε αποσταλεί από την Κυβέρνηση έγγραφο²⁹ προς όλα τα υπουργεία-γραμματείες, με το οποίο ζητούσε να κατονομάσουν τις ανάγκες τους για χώρους, ώστε να εξασφαλισθούν τα κατάλληλα κτήρια στην Αθήνα.

Στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 91, 31.12.1836, δημοσιεύεται αναφόρα προς την Οικονομικών Γραμματείας προς τον βασιλέα περί των εδδών των ετών 1833, 1834, 1835. Στον συνημένο πίνακα για την Τυπογραφία εμφανίζεται και μία στήλη με έξοδα για οικοδόμης. Από το έτος 1833 εγγράφεται μόνο το ποσό των 19.747 δρχ., ως διάφορα έξοδα. Από το έτος 1834 δεν αναφέρεται κανένα ποσό, ενώ από το 1835 εγγράφονται έξοδα 227 δρχ., εκ των οποίων 40.399 δρχ., ως έξοδα οικοδόμων. Διαβάζουμε όμως στο κείμενο της αναφοράς του υπουργού Γ. Λασσάνη: «... τα έξοδα του 1835 παρουσιάζουν αρχήσιαν... ως προς τα τοπελόντα, διότι τη τυπογραφία και το ταχυδρόμειο, τα οποία δεν έχουν θεωρηθεί τα πίνακα του 1834, βαρύνουσι τον 1835. Με την ποσότητα 235.245 δρχ. (έξοδα Τυπογραφείου και Ταχυδρόμειου) ευχαριστώς βεβαιούμεθα, ότι αι πραγματικά δαπανά το τελευταίου τούτου έτους δεν υπερτερούσι σχεδόν τα του 1834».

Φαίνεται λοιπόν ότι δαπάνες οικοδομών αντιστοιχούν και στο έτος 1834. Η εφημερίδα «Αθηνᾶν»³⁰ επίστης, σε τεύχος της του 1835, αναφέρει ότι «η μητρόπολις των Αθηνών κτίζεται ολόνεν και συνοικίζεται... Η Κυβέρνησις κτίζει στρατώνας,

νομιματοκοπείου, τυπογραφείου...». Η γνωριζόμενη ακόμη ότι η Εφημερίς της Κυβερνήσεως, η οποία εξέδιδετο στο Ναύπλιο έως την 21.12.1834, από αυτή την πηγορυμάτια και έπειτα εξέδιδετο στην Αθήνα, χωρὶς μάλιστα νέα χώρα κοιδιάζεται πληροφορία για τον κύριο εκπτωτή της. Από τον Μάιο του 1835 κυκλοφορούν εφημερίδες και διατάγματα που αναφέρουν «ΕΠ της Βασιλείου».

κης Τυπογραφίας και Λιθογραφίας». Μπορούμε λοιπόν να πουμε στο τι κτήριο ολοκλήρωθε το 1835 και ότι είχε δημάρχει η οικοδόμηση της μέσα στο 1834, πιθανότατα μέσα στους δύο τελευταίους μήνες, αφού μάλιστα έλεγε προηγηθεί και η αναγκαία απαλλοτρίωση του οικοπέδου. Η οικοδόμηση πρέπει να ήταν ταχύτατη, όπως άλλωστε δηλώνει η χωρίς μεγάλη ακρίβεια και χωρίς ιδιαίτερες τεχνικές δυσκολίες κατασκευή του κτηρίου. Άλλωστε, από κείμενα της εποχής, είναι πολύ γνωστός ο βιαστικός τρόπος οικοδόμησης κατά τα πρώτα έτη της εγκατάστασης της πρωτεύουσας στην Αθήνα.

Διαβάζουμε χρηστικότατη, αποτι-
παστά από κείμενα της εποχής: L.
Ross³¹: «... και η Κυβέρνηση έκτιζε δύο
μπορούσες, στην Αθήνα και τον Πειραιά:
Σταύρων, στάδιον, εργαστήρια
αποθήκης, ένα Νοσοκομείο, ένα Τυπο-
γραφείο, ένα Νομαρχιακό και πα-
ράριον». Όπει σκέψη μπορούσε φυσικά
να γίνει για κομμάτια των κιτισμάτων
Επτάριού απώλειας με τα μικρότερα αικο-
νιονικά μέσα να ικανοποιήσει κανείς την
εξαιρετικά επειγούσα Ελλειψη κτη-
ρίων». «... μόλις το κάθε σπίτικα εισα-
ράζων, τα αγόραζα αμέσως. Όπει ρο-
τούσαν καν αν είχαν στεγνώσει ακόμα οι
ασθέτες».

Friedrich Stauffert:³² «...τα πρώτα σπίτια, μια και ήσαν μόνο οικήματα για εκπαίδευση, κτίζονταν με τρόπο τόσο εύκολο, όσο ήταν δυνατόν [...]. Ένα τέτοιο κτήριο κτιζόταν συνήθως σε 4 εβδομάδες, και πριν ακόμη περατωθεί νοικιαστάνεται με υπέροχου αντίτιμο για 6 μήνες ή και 1 χρόνο».

Αν απέτις οι περιγραφές έχουν κάποια δύση αλήθειας, μπορεί να υποθέσεις κανείς ότι η οικοδόμηση του Τυπωγαρέου θα μπορούσε να είχε ολοκληρωθεί σε 5-6 μήνες, αφού ένα μικρό σπίτι κτίζονται σε ένα μήνα. Φαίνεται μάλιστα πολύ πιθανόν ότι η μηροποίηση δημιουργείστηκε του δεύτερου Οργανισμού του Τυπωγαρέου (ηρώους στην Αθήνα), στις

17.5.1835, σημαίνει και την έναρ-
ξη λειτουργίας του κτηρίου, συ-
χρόνως με τη συνένωση Τυπο-
νομαφίας και Λιθονομαφίας^{32a}

5. Ο αρχιτέκτων του κτηρίου

Για το ίδιο όντα του αρχιτέκτονα του κτηρίου, αφού δεν μας παρόνται θέματα από κάποια γραπτή πηγή ή από σχέδια, μόνο υποθέσεις έχουν διατυπωθεί. Ο Κωνσταντίνος Μπίτζης³³ θελεί ως αρχιτέκτονα του κτηρίου τον Schaubert, εφόσον στην εποχή εκείνη ήταν διευθύνησης της Αρχιτεκτονικού Τμήματος. Η Ida Haugsted³⁴ του Chr. Hansen κατέβαλε τον Schaubert.

Hansen κανείν την Schaubert. Η που συγκεκριμένη πληροφορία που εντοπίσαμε τελευταία για την κτήριο, η οποία το συνέδει με το άσμα της αρχιτέκτονα, του Josef Hoffler, είναι μια πάραγαφος σε αρέθρο του Hermann Herrmann με τίτλο: «Παραπρήσεις επί των διαφόρων οικοδομικών κατασκευών των νεοτέρων Ελλήνων³⁵».

Σ' αυτό περιγράφονται διάφορες λεπτομέρειες της κατασκευής των οροφών των κτηρίων στην Ελλάδα και ως παράδειγμα φέρεται η οροφή ενός χώρου του Βασιλικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου. Διάβαζουμε λοιπόν:

«Ενα απλό, αλλά πάντως τέλειο, είδος ξύλινης φωτιωματικής οροφής χρησιμοποιήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Ελληνικής Κυβερνήσεως Hoffer σε μια αύθουσα του νέοδημου κρατικού τυπογραφείου στην Αθήνα, του οποίου μια ίδια δίνουν οι εικ. 2, 3, 4 και 5. Κατά το πλάτος της επιτροποίους ορθογωνίας αιθουσας κείται περισσότερες υπορές δοκοί, α, επί των οποίων εδράσανται τα λεπτά οροφεδύμα b, b. Αλέσσωνται περιάρων αυτής της οροφής είναι ο χώρος της στέγης και όχι καπού διάπεδο. Οι διακοσμήσεις της είναι πολύ απλές και μόνο γραπτές. Τα λοιπά γίνονται σαφτή με τα (συντημένα) σχέδια: εικ. 2 η κατά μήκος τομή, εικ. 3 η κατά πλάτος, εικ. 4 ώψη της οροφής εκ των ανών, εικ. 5 η ώψη της εκ των κάτω».

Τα απολύτως αυτά σκαριφήματα (εικ. 7) αφορούν μόνο σε κατασκευαστικές λεπτομέρειες της οροφής. Ετσι θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ο Hoffer ήταν

σχεδιάσει μόνο την οροφή της μεγάλης αίθουσας. Αφού όμως είναι ο μόνος αρχιτέκτονας του οποίου το ίδιον συνδέεται με το κτήριο και συγχρόνως είναι ο αρχιτέκτονας (μάζι με τον Lüders) της οικίας Βουώρου, κτισμένης το 1834, η οποία παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με το κτήριο του Τυπογραφείου, μπορούμε να πιστεύουμε ότι ο ίδιος ήταν ο αρχιτέκτονας του κτηρίου.

Γ' αυτό το θέμα θα ήταν κροτόψιμη έρευνα σε γερμανικά και αυστριακά αρχεία, αφού για τον Hoffer γνωρίζουμε άλλαξιτα, και κυρίως τις αρχαιολογικές μελέτες του για τον Παρθενώνα και τα Προπύλαια.

6. Н пиркаїá tou 1854

Η νεόδμητη οικοδομή του Βασιλικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου περιγράφεται από τον Τύπο της εποχής «ως πλούσια και λαμπρά, πανγώτατη και ευρυχωροτάτη». Περιέχει εκτεταμένες αιθουσές, τις οποίωνα διαίρεση ακολουθεί λειτουργικές απαιτήσεις. Φαίνεται όμως ότι η εικόνα αυτή δε διατηρήθηκε για πολύ. Τη νύκτα της 25 προς 26 Αυγούστου του 1854, όταν ο διευθυντής του, υπολογίας του Πυροβολικού I Καρπούτης³⁶, απονοίαζε με την οικογένεια του στον Πόρο, πυρκαϊά (εικ. 8) έσπασε στο κτήριο. Ο δρόφος, που ήταν και κατοικία του διευθυντή, καταστράφηκε τελείως. Η στρέγη του κατέπεισε φλεγόμενο στο ισάριο και πραξένει μεγάλες ζημιές στο μεσαίο τμήμα, ενώ οι περύγες έπιασαν μικρότερες ζημιές. Οι εφημερίδες της εποχής³⁷ ασχολήθηκαν πάρα πολύ με το θέμα και ιδιαιτέρα με τον Καρπούνη, συνούσιον της Αυλής, τον οποίο κατηγόρησαν ως υπότιτο της καταστροφής αλλά και κάποιων φορεών τα καταχρήσαν. Από τις περηγρήσεις αυτές των εφημερίδων καθώς και αναφορές για την πυρκαϊά αντλούμε διάφορες πληροφορίες για τη χρήση (εικ. 9) των χώρων. Μαθαίνουμε λοιπόν ότι:

— Ο άνω όρφος εχρησιμοποιείτο αρχικά από το Τυπογραφείο και είχε παραχθεί στον Καρπούνη για κατοικία, όταν του ανεβήθη η διέυθυνση του Τυπογραφείου αμέσως, ενώ την ήδη διευθύντης του Νομιματοκοπείου, το 1844. Προκειμένου να μετατρέψει ο όρφος σε κατοικία, επιλογέασθηκε, προστεθηκαν πλασταράκι λ.λ., αφού εκκενώθηκε απ' όλα τα δημόσια βιβλία, τα οποία μεταφέρθηκαν στα κάθινγρα υπόγεια, όπου σήμερα.

— Στις διασωθείσες από την πυρκαϊά

πτέρυγες υπήρχαν πιεστήρια, χάρτης, στοιχεία, βιβλία και διάφορα σκέυη. Σε μια απ' αυτές υπήρχε το μεγάλο ταχυπεστήριο, το οποίο εμείνε αμετακίνητο και απροσβάλλτο, ενώ δύος οι υπόλοιπος εξοπλισμός μετακινήθηκε στο υπαίθριο.

— Από τα κεντρικά δωμάτια ανασύρθηκαν τα συγγράμματα και ο αμεταχείριστος χάρτης.

— Το υλικό του Τυπογραφείου και Χυτηρίου δεν έπαθε τόση ζημιά όση του λιθογραφείου.

— Εσοτοίσθια επίσης ο υπάρχων έτοιμος περιβόλος (εικ. 10). Από αναφορά³⁸, επίσης για την πυρκαϊά, του υπουργικού γραμματέα Πολυχρονάδη προς τον τότε υπουργό, πληροφορούμαστε ότι πάραπονάρχης η εκκαθάριση των εμπρησθέντων δωμάτιων και η επισκευή της στέγης των διασωθέντων παραπτημάτων. Ζητήθη όμως από τον υπουργό να δοθεί διαταγή σε μηχανικό να συντάξει σχέδιο ανεγέρσεως του καταστραφέντος μέρους του κτηρίου καθώς και προϋπολογισμού της αναγκαίας δαπάνης για να γίνει πάραπονά η έναρξη των εργασιών. Γνωρίζουμε όμως ότι η πρόταση αυτή για ανακατασκευή του ορόφου ουδέποτε πραγματοποιήθηκε και το κτήριο διατηρήθηκε επι πολλά χρόνια ισόγειο, όπως προχείριως επισκευαστήκε μετά την πυρκαϊά (εικ. 11). Το έτος 1854 ήταν κρίσιμο για την ιστορία του κτηρίου. Μετά την πυρκαϊά αρχίζει μια συνεχής υποβάθμιση της μορφής του, η οποία συνεχίστηκε, παρόλο που αργότερα το κτήριο δέχτηκε μια μεγαλύτερη επισκευή (εικ. 12α,β,γ) στην ιδιόγεια ακόμη μορφή του, έγιναν διάφορες προσθήκες στο πισω μέρος του και εξελίχθηκε σε κτηριακού σκυρόδεμα (εικ. 13). Για την κατάσταση του 1931 είναι ακόμη πολύτιμη μια προσπτική αεροφωτογραφία (εικ. 14) από το αρχείο του ΥΠΕΧΩΔΕ³⁹, η οποία εικονίζει όλο το οικοδομικό τετράγωνο από την Σταδίου ώς την Πανεπιστημίου, σε πλήρη οικοδομική κάλυψη.

7. Το Πρωτοδικείο Αθηνών. Η επέμβαση του 1931-32

Το 1906 το κτήριο εγκαταείθηκε από την Τυπογραφία, η οποία μετακόμισε στο νεότερο κτήριο της οδού Καποδιστρίου⁴⁰. Για το διαστημα 1906-1931/32 δεν έχουμε προς το παρόν πληροφορίες σχετικά με τη χρήση του. Είναι πιθανόν όμως ότι είχε αρχίσει η εγκατά-

σταση σ' αυτό κάποιων υπηρεσιών του Πρωτοδικείου.

Ως το 1931 το κτήριο διατήρησε την ισόγεια (εικ. 15, 16) μορφή του, όπως βέβαια είχε μετασκευαστεί. Ο Κώστας Μπήρης, το 1940⁴¹, περιγράφει την κατάσταση του κτηρίου ως εξής:

«Η είσοδος του ήταν μόνον από την οδόν Σανταρόδα διά της αυλής. Προς την οδόν Σταδίου έβλεπε κανένα έπιαλον τούχον με μίαν αειράν παραδύσων και μίαν υπερψύωσιν αυτού του τούχου εις το μέσον, που εσχημάτιζεν αετώμα, με έναν στρογγύλο φεγγίτη εις το τυμπάνον του».

Το 1931-32 γίνεται πλήρης αναμόρφωση. Γράφει ο Κ. Μπήρης⁴²: «...έγιναν μεταρρυθμίσια, ανακαίνισης και επανέμισης του με την προσθήκη άνευ ορόφου εις το υπάρχον κτίριον και με την οικοδομήσιμης πλάτην πέτρευσος εις την αυλήν επι σχέδιων της αρμόδιας υπηρεσίας του Υπουργείου Δημοσίων Έργων κατά τρόπον απλούν και καλαίσθησον εις νεολαϊστικού ρυθμούν, κατά την τεχνογνωσίαν του γαλλικού εκλεκτικισμού των αρχών του 20ύου αιώνα». Μια προσπτική αεροφωτογραφία (εικ. 17) του 1932, επίσης από το αρχείο του ΥΠΕΧΩΔΕ⁴³, αντιστοιχή αυτής του προηγουμένου έτους, εμφανίζει το οικοδομικό τετράγωνο μετά το έργο.

Τα σχέδια και το έργο του 1931-32 έγιναν από τον αρχιτέκτονα του Δημοσίου Φοίβου Ζούκη⁴⁴, για τη στέγαση και εξυπηρέτηση των υπηρεσιών του Πρωτοδικείου, που από χρόνια αναζητώνταν στέγη.

Μια σειρά σχεδίων (όχι τελικών) από τη μελέτη Ζούκη βρίσκεται σε αρχείο του ΥΠΕΧΩΔΕ⁴⁵ και περιλαμβάνει σχέδιο της υπάρχουσας κατάστασης, (εικ. 18α,β,γ) του κτηρίου κατά το 1931 και σχέδια για την αναμόρφωσή του (εικ. 19).

Από τα σχέδια αυτά, 28 συνολικά, τα 5, δύο χλωρίς υπαγραφή και χωρίς ημερομηνία, είναι αποτύπωση της τότε υπάρχουσας κατάστασης, της 19 σχεδιασμένων Φεβρουάριού και Μάρτιο, υπογραμμισμένων από τον Φοίβο Ζούκη, εκτός από έναν αντύγραφο, παρουσιάζουν μια λύση που εγκαταλείφθηκε.

Τα υπόλοιπα, του Αγούστου και Οκτωβρίου, είναι σχέδιον του Φ. Ζούκη, έχουν σχέση με τη λύση που πραγματοποιήθηκε, αλλά δεν είναι τα τελικά.

Οι επεμβάσεις στο κτήριο δεν περιορίζονται σε αυτές του 1931/32. Στο υπουργείο Δικαιοσύνης υπάρχει μια σειρά νεότερων σχεδίων με διαφορες μικροτροποποιήσεις, τα παλαιότερα του 1974.

Προσφάτως, το 1984, με το πνεύμα επανεκτίμησης του παρελθόντος και των σημειώνων δεδομένων στο κέντρο της Αθήνας, κατεδαφίστηκαν όλα τα κτήρια του οικοδομικού τετράγωνου, διαμορφώθηκε η Πλατεία Δικαιοσύνης (εικ. 20) και διατηρήθηκε, ως μόνο κτίσμα, το παλαιότερο κτήριο του Εθνικού Τυπογραφείου, χαρακτηρισμένο ήδη από την ΥΠ.Π.Ο. ως διατηρητέο ιστορικό μνημείο και έργο τέχνης.

Β. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

1. Η σημερινή μορφή του κτηρίου (εικ. 21)

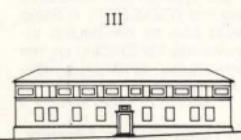
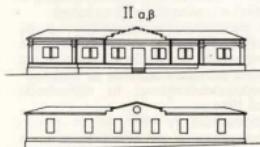
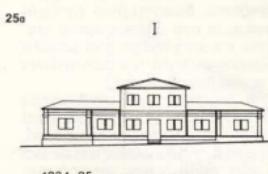
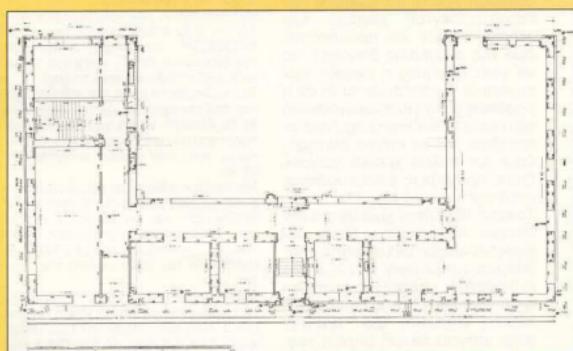
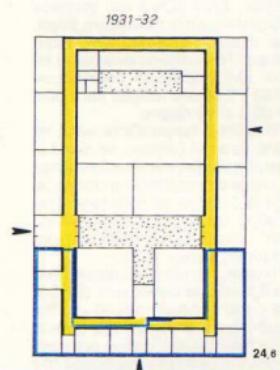
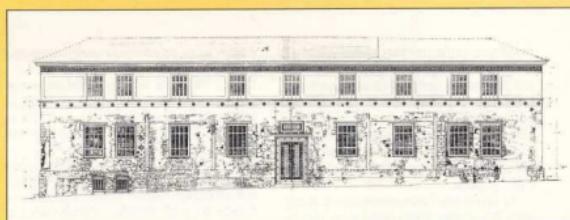
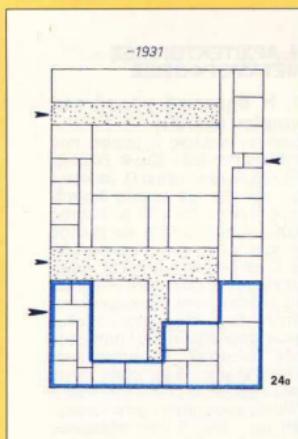
Είναι εν πολλοῖς η μορφή του σχεδιάσας το 1931-32 ο Φ. Ζούκης. Το κτήριο έχει σχήμα Π, σε κάτωψη (εικ. 22), με γενικές διαστάσεις περίπου 39 x 19 μ., πλάτος κεραίων περίπου 8 μ. και πλάτος κεντρικής πτέρυγας περίπου 7,50 μ. Είναι διώφροφο (εικ. 23), πάνω σε εξέχουσα μονομερή βάση, και καλύπτεται από κεραμοσκεπή στέγη. Λόγω της κλίσης του εδαφούς στην κεραία του Π προς την οδό Σανταρόδα, προκύπτει υπόγειος χώρος. Έχει ύψος πάνω από τη βάση περίπου 8 μ. Έχει 9 άξονες ανοιγμάτων στην πρόσοψη και από 5 στις πλευρικές όψεις. Στανάκια του ισογείου διαμορφώνεται η κεντρική θύρα, με κλασικά διακοσμημένο περίθυρο. Τα υπόλοιπα ανοιγμάτων είναι όλα παράθυρα διαστάσεων 1,60 x 2,60 στο ισογείο και 1,30 x 2,00 μ. στον όροφο.

Το σιδηρό τερματίζεται προς τα άνω σε απλή ζωφόρο, με ανάγλυφους ρόδακες και ιωνικό κυμάτιο. Ο όροφος τερματίζεται επίσης σε απλή ζωφόρο με ανάγλυφο μαϊνάρδο και ιωνικό κυμάτιο. Πάνω από αυτό διαμορφώνεται ένα ισχυρώς εξέχον γείσο.

Το ύψος του ισογείου πατώματος αυξάνεται μορφολογικά εις βάρος του ορόφου κατά 90 εκ., λαβάδη κατά το ύψος των ποδιάς των παραδύρων. Καθώς οι επιφανείες αναμένεται στη παράθυρα του ορόφου διαμορφώνονται σε βαθυκόκκινους πίνακες με περιμετρικές τανίες, ο χαρηματέος αυτός όφορος χάνει την αυτοτέλεια του και αποτελεί ένα ισχυρό ορίζοντο διακοσμητικό στοιχείο αναμένεται στο υπερυψωμένο ισογείο και στη στέγη (μια μεγάλη «ζωφόρο», κατά τον αρχιτέκτονα του σχεδίου Φ. Ζούκη).

Ο Φ. Ζούκης στη νέα σύνθεση του ενσωμάτωσε το αρχικό (εικ. 24a) κτήριο και όλα τα υπάρχοντα κτίσματα στο πισω μέρος του σε ένα ενιαίο ορθογωνικό συγκρότημα διαστάσεων 40 x 58 μ. Βασικό στοιχείο της νέης σύνθεσης του ήταν ένας συνεχής εσωτερικός διάδρομος (εικ. 24b) κυκλωφορίας, σε σχήμα «όμικρον», ως χώρα-κτηριαστικά ανέφερε ο ίδιος.

Τα υλικά που χρησιμοποιούνται

25 γ

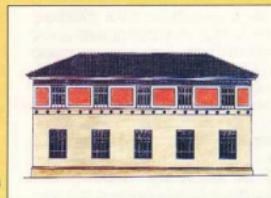
23

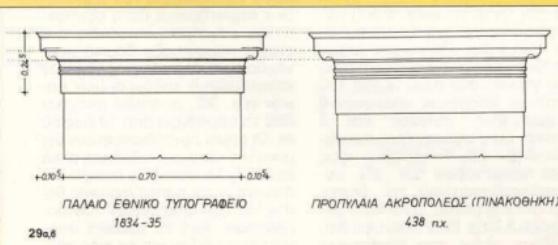
26

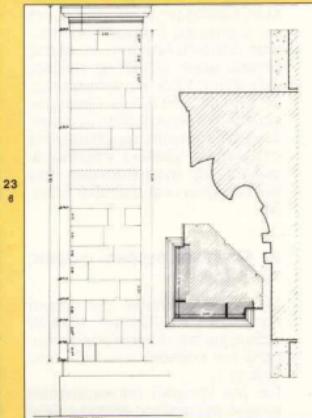
23

23

29α

27

21. Όψεις του κτηρίου επί των οδών Σταδίου, Σανταρόζα και Αρσάκη (αποτύπωση Κορρέ-Μόμπιου).

22. Κάτωφιν του ισογείου του κτηρίου (αποτύπωση Κορρέ-Μόμπιου).

23. Η αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου, σχεδιασμένη το 1931 από τον Φ. Ζούκη (αποτύπωση Γ. Σταμπούληγκου).

24α, β, γ. Το συγκρότημα πριν και μετά την επέμβαση του Φ. Ζούκη.

25α, β, γ, δ. Οι διαδοχικές αλλαγές της μορφής του κτηρίου.

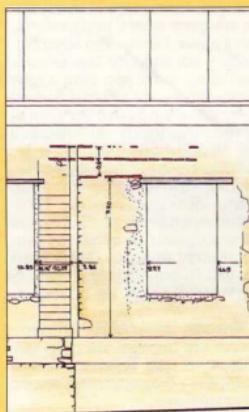
26. Τα μορφολογικά στοιχεία του αρχικού κτηρίου σε κόπωψη (παραστάδες και κατακόρυφες εσοχές).

27. Η δωρική παραστάδα του αρχικού κτηρίου.

28. Τα τελευταία λείψανα μιας παραστάδας του αρχικού κτηρίου.

29α, β. Το δωρικό επίκρανο της παραστάδας του αρχικού κτηρίου και το πρότυπό του.

30. Ο θρηγός του αρχικού κτηρίου.

29

28

σ' αυτή τη φάση του κτηρίου είναι μπετόν αρμέ, διάτρητοι οπτόπλινθοι, σιδηροδοκοί μοφής διπλού Τ, σχιστόπλακες και σιμπαγείς οπτόπλινθοι σε δευτερη χρήση. Οι διάτρητες οπτόπλινθοι είναι εξάποιης, με στρογγυλες ή τετράγωνες οπές και με διαφορές στις διαστάσεις τους.

Μπετόν αρμέ εφαρμόζεται στην πλάκα οραφής του ισογείου, στις δοκούς της, σε πλαίσιο στη θέση ενός κατεδαφισμένου τοίχου, και ως εξωτερική ενίσχυση της γωνίας Σταδίου-Αρσακή. Η πλάκα μπετόν αρμέ, ζόllner με τούμπα, έχει πάχος 18 εκ. και οι δοκοί της, 30 x 60 εκ. ανά 3,70 μ., γεφυρώνουν ένα ανοίγμα 6,50 μ. περίπου. Σ' αυτή τη φάση τοποθετούνται στο κτήριο γαλλικά παραθυρόφυλλα, εις αντικατάσταση των παλαιότερων, και μωσαϊκά διπτέδα.

2. Οι παλαιότερες φάσεις του κτηρίου

Με αυτές εννοούμε την αρχική κατασκευή (εικ. 25α) του 1834-35 καθώς και την ισογεία μορφή του μετά την πυρκαϊά του 1854 (εικ. 25β, γ).

Για μια γραφική αποκατάσταση κυρίως της πρώτης φάσης καθώς και μια εκτίμηση της διαρρύθμισης και χρήσης των χώρων χρειάστηκε να μελετήσουμε και να αντλήσουμε πληροφορίες από τα σωζόμενα υλικά καταλόγου πάνω στο κτήριο, εφ' όσον δεν έχουν διασωθεί τα σχέδια, και οι μόνες χρησιμες σχεδιαστικές απεικονίσεις, δηλαδή η λιθογραφία του Κλάδου και ο χάρτης του Stauffert, μιας δινούς σχηματική μόνο εικόνα του κτηρίου.

Τα στοιχεία που μελετήθηκαν ήσαν οι πολυτελείς αρμοί στους τοίχους, οι διάφορες μορφές ανοιγμάτων, οι τρόποι συνδέσεως των τοίχων στις διασταύρωσεις, τα υλικά δομής, η μορφή και η διάταξη των θεμελίων και ορισμένα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα. Στη συνέχεια εξετάζονται προσεκτικά τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν στο ισογείο του κτηρίου, μετά την απομάκρυνση του συνόλου των επιχρυσώματος εξωτερικά και εσωτερικά.

Στην πρόσοψη του κτηρίου, κάτω από τη σημερινή βάση με μία βαθμίδα, αποκαλύφθηκε η αρχι-

κή βάση του κτηρίου με δύο βαθμίδες. Βέβαια, λόγω της κλίσεως του εδάφους, η βάση αυτή απομένει στην ανατολική πλευρά πολύ χαμηλή, με μία μόνο βαθμίδα. Στη λιθογραφία του Κλάδου, διαπιστώνουμε την παράλεψη της δευτερης βαθμίδας, ενώ στο σχέδιο αποτύπωσης του 1931 σχεδιάζεται σωστά.

Στη γωνία της πρόσοψης προς την οδό Σανταρόπεδο, και μάλιστα όταν ο φωτισμός είναι πλάγιος, διακρίνεται το κατακόρυφο ίχνος παραστάδας, από κίτρινο πάρω Αιγίνης, απολαξεμένης προχειρώς ως την επιφάνεια του υπόλοιπου τοίχου. Στο κάτω μέρος της παραστάδας το κατακόρυφο ίχνος μετατοπίζεται προς τα έξω κατά 2,5 εκ., όσο δηλαδή εξείχε η ύψους 20 εκ. βάση της παραστάδας. Εξετάζοντας προσεκτικά την ώψη της οδού Σταδίου, διαπιστώνουμε την ύπαρξη τριών ακόμη παραστάδων, που χωρίζουν την ώψη σε τρία μέρη. Παρόμιοις παραστάδες υπάρχουν και στις τεσσεριάς γωνίες, στο πισω μέρος του κτηρίου. Επομένως υπάρχουν 6 παραστάδες γωνιαίες και 2 απλές, μιας όψεως, ήτοι συνολικών 8 (εικ. 26). Το συνηθισμένο ύψος των παραστάδων (εικ. 27), συμπεριλαμβανομένων της βάσης και του επικράνου, είναι κατά μέσο όρου 3,70 μ. Στην πισω ώψη διασώζουν μέρος της εξωτερικής ημιλαξευτής επιφάνειας τους (εικ. 28), λόγω της ενσωματώσεως τους στο πάχος μεταγενέστερων τοίχων. Για τον ίδιο λόγο διασώζουν και τημάτα των επικράνων τους. Αυτά (εικ. 29α) έχουν ύψος 24,5 εκ. και φέρουν δωρικό κυματίο και κατε μεγάλη προσάργιση αντιγράφουν τα επίκρανα των παραστάδων των πτερύγων των Προπύλαιων της Ακρόπολεως (της Πινακοθήκης) (εικ. 29β). Τούτο δεν είναι τυχαίο. Ο J. Hoffer, αρχιτέκτων του Βασιλικού Τυπογραφείου, είναι γνωστός για τις μελέτες του στα Παρθένονα και στα Προπύλαια, δημοσιευμένες το 1838 και το 1841 αντιστάχως.

Ο θριγκός αποτελείται από επιστύλιο και ζωφόρο (εικ. 30), των οποίων τα ύψη δηλώνονται από σωζόμενες διαχωριστικές σειρές οπτόπλινθων.

Στην ώψη της οδού Σταδίου, σε επαργή με τις δύο μεσαίες παραστάδες, αποκαλύφθηκαν κατακό-

ρυφες εσοχές (εικ.31), ορθογωνικής διατομής 20 x 20 εκ., γεμισμένες μεταγενέστερα με συμπαγείς οπτόπλινθους, για να έλθουν «πρόσωπο» με τον τοίχο. Σε απόσταση 5 μ. από τις κατακόρυφες αυτές εσοχές, προς ταν άξονα του κτηρίου, διακρίνονται δύο ακόμη. Παρόμοιες κατακόρυφες εσοχές συναντώμε στην ώψη του Πανεπιστημίου (εικ. 32), στην πίσω ώψη της οικίας Βούρου (εικ. 33) και στην Tourelle (εικ. 34) της δούκισσας της Λακεντίας στην Πεντέλη. Στο σχέδιο της οικίας Βούρου, από τους Hoffer και Lüders, διακρίνονται τέτοιες εσοχές και στην πρόσοψη. Μ' αυτά τα κατακόρυφα στοιχεία, δηλαδή: παραστάδα, παραστάδα + εσοχή, εσοχή, εσοχή, εσοχή + παραστάδα, παραστάδα, διαφέρεται την ώψη του κτηρίου σε 5 μέρη. Δεξιά και αριστερά των παραθύρων παραπέμπεται ότι η εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια των τοίχων παρουσιάζει δομική ασυνέχεια, καθ' όλο το ύψος κάποιων κατακόρυφων ευθύγραμμων αρμών (εικ. 35), οι οποίοι απευχούνται από τα παράθυρα από 10 έως 50 εκ. Οι αρμοί αυτοί διακρίπονται όχι μόνο την κανονική λιθόδομη αλλά και τις ξυλοδεστικές και προφανώς δηλητώντων τροποποιήσεις της θέσης και των διαστάσεων των παραθύρων. Από τα μετρικά στοιχεία των αρμών κατα ειδή τής, εκταέρωνται των παραθύρων, νέοτερης δομής τεκμηριώνονται δύο διαδοχικές προγενέστερες φάσεις των παραθύρων. Στην ποίσθια ώψη του κτηρίου, ο μεταξύ των δύο πτερύγων τοίχος δεν σώζεται. Καθαρέθηκε κατά τη διάρκεια πολλήστερων μετατροπών. Σώζονται όμως οι οπίσθιοι και οι προς την αυλή πλευρικοί τοίχοι των πτερύγων, αλλά και αυτοί με ορατά ίχνη μετατροπών και επισκευών.

Στον οπίσθιο τοίχο της δυτικής πτέρυγας (εικ. 36) διακρίνεται ένα αρχικό κεντρικό άνοιγμα (θύρα). Η θέση του είναι κατάλληλη για προσέγγιση καρου. Στον οπίσθιο τοίχο της ανατολικής πτέρυγας, λόγω μετασκευών, δεν διασώζεται το αρχικό άνοιγμα. Στον ανατολικό τοίχο της δυτικής πτέρυγας εντοπίζουμε δύο ανοίγματα από την εσωτερική μόνο πλευρά του, δύοτε εξωτερικά υπάρχει ο «μανδύας» της μεταγενέστερης πλινθίνης συμπλήρω-

σης. Στον δυτικό τοίχο της ανατολικής πτέρυγας (εικ. 37) διακρίνεται μόνον ένα αρχικό παράθυρο.

Στο εσωτερικό του κτηρίου παρατηρείται ότι όλα τα ανοιγμάτα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι μετατοπισμένα ή τροποποιημένα δύο και τρεις φορές. Πρόκειται για ένα «παλίψητο» τοιχοποιών, που χρειάζεται ανάγνωση. Για να γίνει αυτό απαιτήθηκε αφ' ενός μελέτη των υλικών και των τρόπων δομής, αφ' ετέρου μελέτη των μορφών των ανοιγμάτων. Όλες αυτές οι μετατροπές αποτυπώθηκαν σε σχέδια αναπτυγμάτων (εικ. 38) των επιφανειών των εσωτερικών τοιχών του κτηρίου.

Από την εξέταση των μορφών των ανοιγμάτων, διακρίνονται:

Παράθυρα (εικ. 39): α) Παράθυρα διαστάσεων 2,60 x 1,70 μ., εξωτερικά, και 2,30 x 1,70 μ., εσωτερικά, και είναι, όπως γνωρίζουμε από τη λιθογραφία του Κλάδου, αυτά το αρχικόν κτηρίου. Είχαν λόρες παραστάδες, έμπινο οριζόντιον ανώφυλο με χαμηλώμενόν ανακοινιστικό τόξο, από πάρο, εσωτερικά, και πλινθίνο, οριζόντιο, εξωτερικά. Τα παράθυρα αυτά ήσαν διπλά με ένα ισχυρό στήριγμα στη μέση. Εκεπάθωσεν του στηρίγματος υπήρχαν δύο παραθυρόφυλλα, καθένα με 4 υαλοτίνακες. β) Παράθυρα διαστάσεων 1,40 x 2,70 μ. Από αυτά έχουμε μόνο τις παραστάδες τους, που είναι κτισμένες από μεγάλους ορθογώνιους πάροις δουλεμένους με πλατύ εργαλείο, εναλλάξ με διπλές ή τριπλές σειρές τουβλών. Τα ανοιγμάτα αυτά προφανώς ανήκουν στην επισκευή μετά την πυρκαϊά και εντοπίζονται μόνο στις όψεις της οδού Σταδίου και Σανταρόδα. Τη μορφή των παραθύρων του αρχικού κτηρίου συναντάμε στα παράθυρα της πίσω ψήσης της οικίας Βούρου.

Θύρες (εικ. 40): α) Θύρες με λοξές παρείες, μεγάλου πλάτους και ύψους και χαμηλώμενό πώρινο τείχος πτέρυγα, κτισμένο με μεγάλους θολίτες. β) Θύρες με σχέδιον ημικυκλικό τείχος πτέρυγα, κτισμένο με μικρούς σχετικά θολίτες.

Μεγάλα τοξωτά ανοιγμάτα ενοποιήσασαν χώρα. Τα τόξα είναι χαμηλώμενά, κτισμένα με μεγάλους πωρίνους θολίτες. Τα υλικά δομής, που χρησιμοποιο-

ήθηκαν κατά καιρούς, είναι λίθοι, οππότιλνθοι, έντλα, σιδηροδοκοί μορφής διπλού Τ και σχιστόπλακες.

Οι λίθοι είναι επί το πλείστον αργοί, κοινοί ασβεστόλιθοι αλλά και πάροι κίτρινοι Αιγαίνης ή ασπροί Κιμάλου, οι οποίοι έχουν χρησιμοποιηθεί ημιλαξευτοί σε γωνίες ή παραστάδες και σε τόξα ανοιγμάτων. Οι λιθοδομούμενές περιέχουν αρκετά αρχαία κομμάτια, κυρίως μαρμάρινα⁴⁶.

Οι οππότιλνθοι (εικ. 41) είναι δύο ειδών: συμπαγείς χωρίς σκάρφη και συμπαγείς με σκάρφη. Οι συμπαγείς οππότιλνθοι χωρίς σκάρφη ανήκουν στην αρχική φάση του κτηρίου και έχουν διαστάσεις 23 x 11, 5 x 4,5 εκ.

Οι συμπαγείς οππότιλνθοι με σκάρφη, οι οποίες ήσαν σε χρήση επί μεγάλο χρονικό διάστημα, συχέδον ώς πρωτοπλευκά, με συνθήσεις διαστάσεις 12 x 12 x 4 εκ., φέρουν εντυπώματα στικτά, τα οποία δηλώνουν τον κατασκευαστή (τα αρχικά του γράμματα ή ολόκληρο το δονιά τοι και τον τόπο παραγωγής), όπως: ΦΚ, ΚΒ, ΑΜΓ, ΦΒ, ΔΓ, ΓΤ, ΚΚ, Ν, Λαρεντζάκης-Χαλκί, Σ. Τ. Τροχούστος-Χαλκί, και Παν. Νόστιμος-Χαλκί. Ήσαν αυτών των εντυπώματών των έγινε δυνατή η διάκριση των οππότιλνθων κατά ομάδες, και η διάκριση πολυάριθμων τημάτων του κτηρίου μεγάλων ή μικρών στα οποία απαντούν οι διάφορες ομάδες οππότιλνθων. Οι διακρίσεις αυτές επιστράμιθκαν σε σχέδια κατόψηως (εικ. 42) του κτηρίου και συνδυάστηκαν με σειρά πολλών διαφορετικών οικοδομικών παραπτηρίσεων, οι οποίες έγιναν επί τόπου αλλά και σε παλαιές φωταργαφίες. Ο συνδιασμός όλων αυτών των πληροφοριών έκανε δυνατόν να αναγνωρισθούν, να διακριθούν και να χρονολογηθούν οι πολυάριθμες τοπικές επεμβάσεις, που έγιναν κατά καιρούς στα διάφορα τμήματα του κτηρίου, κυρίως για να υπερτείσουν μετατροπές της μορφής και της λειτουργίας του. Κατ αυτόν τον τρόπο έγιναν οι οππότιλνθοι πολύτιμα στοιχείο για τη μελέτη των μετατροπών του κτηρίου⁴⁷.

Οι σιδηροδοκοί μορφής διπλού Τ είναι ύψους 10/12/14,5 εκ. και πλάτους 5,5/6,5/7,5 εκ. Χρησιμοποιούνται και στη φάση του 1931-32.

Έύλα χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στην αρχική κατασκευή ως ανώφυλα θυρών και παραθύρων, ως ξυλοδεστιές (εικ. 43α, β), ως δοκοί πατωμάτων και στη στέγη. Οι ξυλοδεστιές περιτρέχουν το κτήριο σχεδόν ανά μέτρο ύψους. Οι εγκάρσιες, τοποθετημένες λοξά στους ορθοστάτες των παραθύρων, επέτρεψαν την αναγνώριση της αρχικής μορφής ορισμένων παραθύρων, ακόμη και σε θέσεις όπου δεν ήσαν διαθέσιμα άλλα αναγνωριστικά στοιχεία (π.χ. αρμόι ασυνέχειας).

Μία ακόμη έρευνα στο κτήριο αφορούσε τη μελέτη των θεμελίων (εικ. 44) μέσω ανασκαφικών τομών⁴⁸. Η έρευνα αυτή περιέλαβε μία ολόκληρη ζώνη στην αυλή του κτηρίου και μεμονωμένες τομές στο εσωτερικό.

Η ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως ποικίλα ερυθράτη (εικ. 45) (όστρακα, τυπογραφικά στοιχεία, μπουκάλια μελάνης κ.λτ.), είχε τις εξής αποτελέσματα:

α. Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια της κατεστραμμένης οπισθίας πλευράς του κεντρικού τημάτου του κτηρίου, η ύπαρξη της οποίας ήταν γνωστή και παλαιότερα από άλλα στοιχεία.

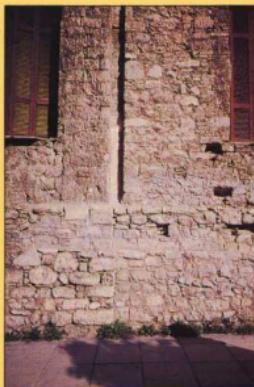
β. Η έλλειψη θεμελίων σε ορισμένες θέσεις οδήγησε σε συμπεράσματα για τη διάιρεση των χώρων στο ισόγειο.

γ. Αποκαλύφθηκε η θέση σηπτικού βόρου, από την οποία συμπερίανταν η θέση των λειτουργιών που απαιτούσαν τη χρήση νερού και την ύπαρξη αποχετεύσεων: ύγρανση του χαρτού, χύτευση, πλύση λιθογραφικών πλακών.

δ. Στη μεγάλη αίθουσα της δεξιάς πτέρυγας εντοπίσθηκε το βάρρο εδράσεως του μεγάλου ταχυπειστηρίου και ένα άλλο για μικρότερη μηχανή.

ε. Στην ίδια αίθουσα αποκαλύφθηκε κατά μήκος τοιχείο εδράσεως των δοκών του πατώματος, το οποίο επιπρέπει συναγωγή συμπερασμάτων για τα μήκη και τα ύψη αυτών των δοκών.

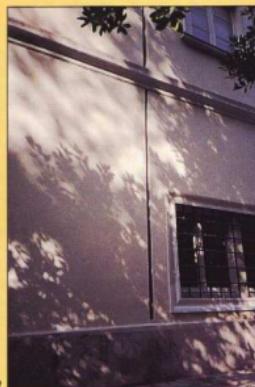
στ. Στην ίδια αίθουσα, κατά μήκος του προς την οδό Αραπάτοιχου, σε βάθος 20-30 εκ. από τη σημερινό δαπέδο, συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός μεταλλικών τυπογραφικών στοιχείων, ένδειξη ότι στην αίθουσα αυτή ήσαν τοποθετημένα τα αναλόγια με τις

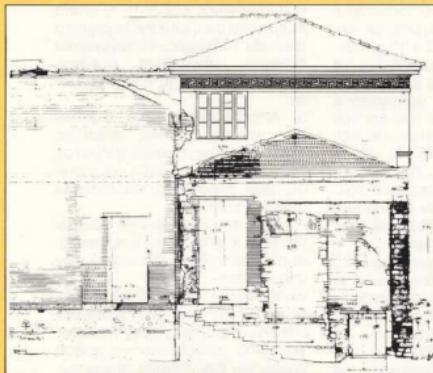
31

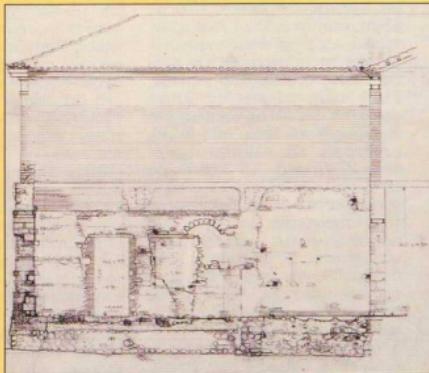
32

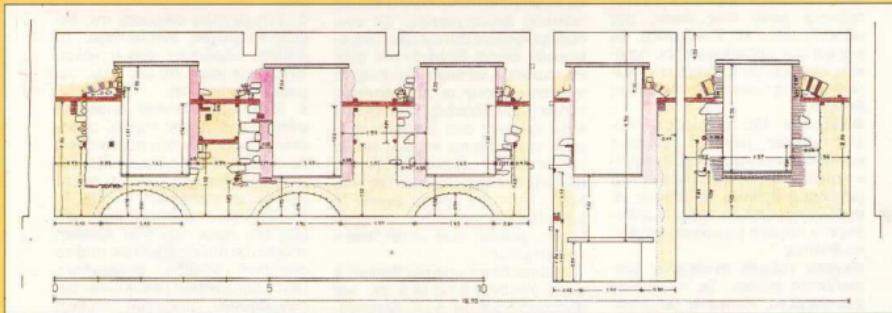
33

36

37

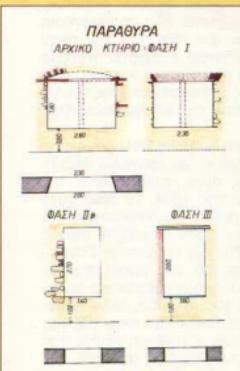
38

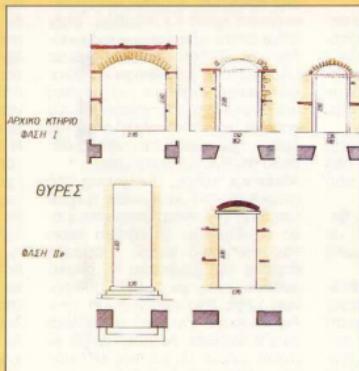
34

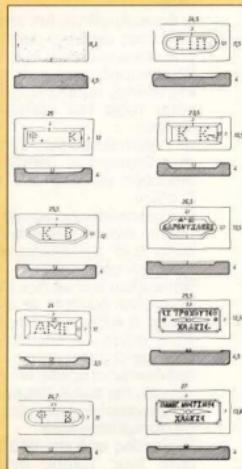
35

39

40

41

31. Μία από τις 4 κατακόρυφες εσοχές της πρόσοψης, οι οποίες την χωρίζουν σε 5 μέρη.
32, 33, 34. Ανάλογες κατακόρυφες εσοχές στα κτήρια του Πανεπιστημίου, Βούρου και της Tourelle στην Πεντέλη.

35. Διαδοχικές αλλαγές στα παράθυρα του κτηρίου και οι αρμοί που τις τεκμηριώνουν.

36. Πίσω όψη του κτηρίου. Όψη δυτικής πτέρυγας.

37. Πίσω όψη του κτηρίου. Ανατολική όψη αυλής.

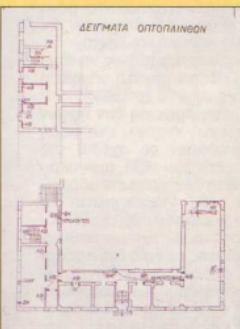
38. Αναπτύγματα εσωτερικών επιφανειών τοίχων. Εσωτερική επιφάνεια δυτικού τοίχου αυλής;

39. Τα παράθυρα των διαδοχικών φάσεων του κτηρίου.

40. Ωρες (εσωτερικές-εξωτερικές) των διαδοχικών φάσεων του κτηρίου.

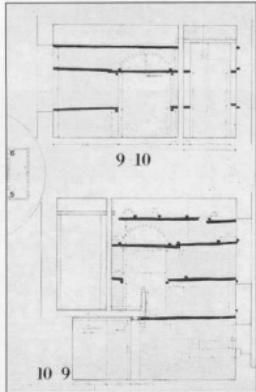
41. Είδη συμπαγών οπποπλίνθων.

42. Θέσεις των διαφόρων ειδών οπποπλίνθων στο κτήριο.

42

75

43α, β. Ξυλοδεστές στο κτήριο. Εσωτερικός τοίχος.

γραμματοθήκες της στοιχειοθεσίας.

ζ. Αποκαλύφθηκε ένα από τα θεμέλια μεγάλης μεταγενέστερης αίθουσας (που είχε καταλάβει τη νοτιοδυτική γωνία της αρχικής αυλής), προσκόλλημένο στον νότιο τοίχο του κεντρικού διάδρομου.

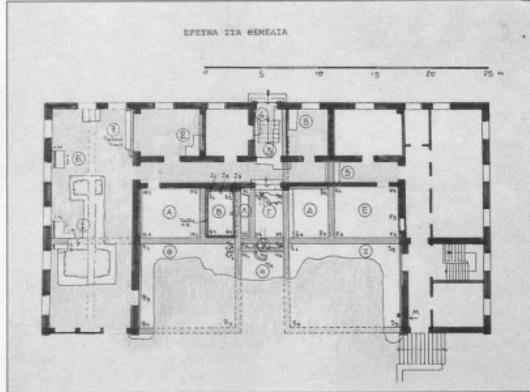
η. Αποκαλύφθηκε μετατροπή στις θέσεις των βαθμίδων, στο διάδρομο εισόδου από την οδό Σταδίου.

θ. Αποκαλύφθηκε μεταξύ των θεμελιών αγώνας λιθόκτιστος, με ρύτη από την εσωτερική αυλή προς την οδό Σταδίου. Βάσει όλων των ως ανω διαπιστώσεων είναι δυνατόν να αναπαρασταθεί η κάτωψη, η διαρρύθμιση και η χρήση των εσωτερικών χώρων του αρχικού κτηρίου. Σε ορισμένα σημεία αποδεικνύεται ότι η κάτωψη της οικίας Βούρου περιέχει χρήσιμο για την αναπαράσταση συγκριτικό υλικό.

Η εισόδος από την οδό Σταδίου είναι ένας μικρός διάδρομος, πλάτους 2,30 μ. και μήκους 3,75 μ. Είναι μια συνθήμεσμένη μορφή εισόδου, η οποία, εκτός από την οικία Βούρου (εικ. 46), απαντά και σε άλλα κτήρια, όπως π.χ. στο Οφθαλμιατρείο (εικ. 47).

Τα συνεχόμενα δωμάτια δεξιά και αριστερά της εισόδου της οδού Σταδίου είναι εύλογο ότι ήσαν τα γραφεία του καταστήματος (εικ. 48).

Στη μεγάλη αίθουσα της δεξιάς πέρυγας, όπου οι βάσεις στερέωσης των πιεστηρών, ήταν εγκατεστημένη η Τυπογραφία, και κατά συνέπεια στη συμμετρική της αριστερή πέρυγα η Λιθογραφία.

44. Η ανασκαφική έρευνα στην αυλή και στο εσωτερικό του κτηρίου.

Ο μικρότερος χώρος της αριστερής πτέρυγας, με απευθείας επικοινωνία προς το ύπαιθρο, ήταν πιθανότας κάποιος χώρος εισόδου και εξόδου υπόκινων μεγάλου βάρους, π.χ. λιθογραφικών πλακών, αφού διαθέτει μια μεγάλη υπερυψωμένη, σε σχέση με το έδαφος, θύρα, κατάλληλη για την άμεση πρόσβαση στο υψηλό δάπεδο σταθμευμένου κάρου.

Απομένει, τέλος, η εξέταση της πτέρυγας του κεντρικού τμήματος, από την οποία υπάρχουν μόνο τα θεμέλια. Σε καποία θέση του κεντρικού αυτού τμήματος έπρεπε να βρίσκεται η σκάλα ανάδοντος προς τον όροφο, προφανώς μέσα στο περίγραμμα του. Αν υποτεθεί ότι στο ανατολικό τμήμα έπρεπε να βρίσκονται οι υγροί χώροι (λόγω της θέσεως της στην πιστοποιικό θύρωμα), απομένουν δύο δυνατές θέσεις: στον άξονα (εικ. 49a), ακριβώς έναντι της εισόδου, ή στην αριστερά (εικ. 49b). Μια κεντρική θέση της σκάλας θα ήταν η πιο οικονομική λύση από απόψη χώρου, αλλά θα δυσκολεύει την έξοδο προς την πίσω αυλή. Επιπλέον η κατασκευή της μεγάλης αίθουσας στα δυτικά, έως τον ενδότερο τοίχο, επιτρέπει την υπόθεση ότι το κτήριο στη θέση αυτή πρέπει να είχε καταστραφεί τελείως από τη φωτιά, πράγμα δυνατό μόνον αν εκεί ήταν η ξύλινη σκάλα.

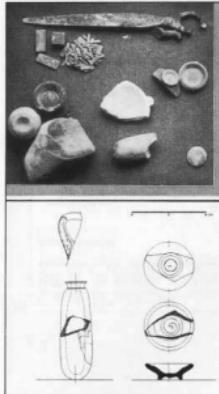
Ο άνω όροφος (εικ. 48) χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως χώρος του Τυπογραφείου, ενώ λίγη αργότερα, το 1844, μετατράπηκε σε κατοικία του διευθυντή.

Οι όψεις του αρχικού κτηρίου (ισόγειες), εκτός από την οπ-

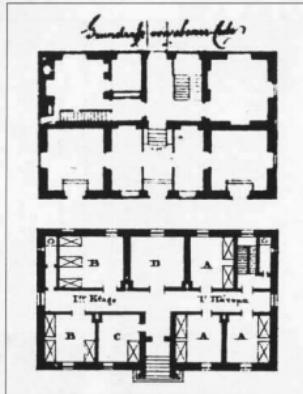
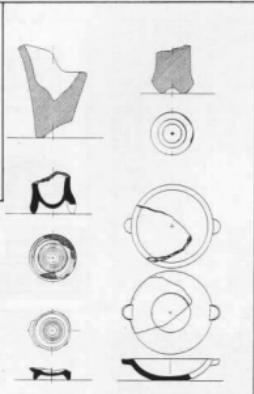
σθία, μπορούν να αποκατασταθούν γραμμικά σχεδόν ακριβώς, διότι σώζονται όλα τα αναγκαία στοιχεία (εικ. 51). Για την πώση όψη συνδέονται ελάχιστα στοιχεία και για τον όροφο κανένα. Μια απόπειρα αποκατάστασης του γίνεται βάσει της λιθογραφίας Κλάδου.

Η πρώτη μεγάλη μεταμόρφωση του κτηρίου, ως ισογείου ακόμη, έχει ως όριο «ροτίς κωντ» την πυρκαϊά του 1854. Το οριό αυτό θα μπορούσε να μετακινθεί στο 1860, εφ' οσον θεωρείται σαν σωστό το σχέδιο της επιτροπής Σταυρίδη⁴⁹ (εικ. 51), στο οποίο σημεωνούνται ακόμη οι εξέχουσες παραστάσεις του κτηρίου, αλλά καθόλου προσθήκες στην πίσω μέρος. Αν, ακόμη, ο γενικώς άξιόπιστος χάρτης του Καιρεπ (εικ. 52), του 1890, αποδίδει ακριβής και σε μικρές λεπτομέρειες, και εφ' οσον σ' αυτόν εμφανίζονται μόνο οι προσθήκες των περιόργυνων επι των οδών Αρσάκη και Σανταρόζα, θα μπορούσε προχειρία να θεωρηθεί η πρώτη μεγάλη επισκευή ως γενομένη μετά το 1890.

Για τη μεταμόρφωση των όψεων (εικ. 53β) του κτηρίου στη φάση αυτή υπάρχουν τα σχέδια της αποτύπωσης του 1931, πριν ακριβώς από τη δεύτερη μεταμόρφωση του 1932. Παρατηρείται ότι ήδη έχουν εξαφανισθεί οι εξέχουσες παραστάσεις, έχουν κτισθεί οι κατακόρυφες εσοχές της πρόσοψης και οι ώμες εμφανίζονται τελείως επιπλέον. Τα παράθυρα των όψεων Σταδίου και Σανταρόζα έχουν γίνει στενότερα και υψηλότερα, η κεντρική θύρα επι της οδού Σταδίου έχει μετατραπεί σε

45. Επιλογή ευρημάτων από την ανασκαφική έρευνα.

46. Κάτοψη της οικίας Βουρού (αρχιτέκτονες J.

Hoffer και Lüders, 1834).

47. Κάτοψη κτηρίου Θραλλιατρείου (αρχιτέκτωνας C.H. Hansen, 1843).

Σημειώσεις:

παράθυρο και στη θέση του κατεστραμμένου από την πυρκαϊά κεντρικού ορόφου κατασκευάστηκε χαμηλώμενά εστώμα. Στην όψη επί της οδού Σανταράδα χέει κατασκευασθεί νέα θύρα εισόδου. Στην όψη επί της οδού Αρσάκη δεν εντοπίζονται αλλαγές σ' αυτή τη φάση.

Η μετατροπή αυτή στις όψεις συνδυάζεται με την κατασκευή της μεγάλης και υψηλής (περίπου 6,50 μ. ώψης) αίθουσας στην αυλή του συγκροτήματος.

Η αιθουσα αυτή (Εικ. 53α), αν εξαρέσουμε την προσθήκη ισογείων πεπερύγων κατά μήκος των οδών Αρσάκη και Σανταράδα και την προσθήκη της τετράωντος αίθουσας στο ανατολικό μέρος της αυλής (προσθήκες που δεν έθιγαν την υπάρχουσα κάτοψη, επειδή απλώς προσοβλήθηκαν στο κτήριο), συνιστά την πρώτη μεγάλη αλλαγή στο δυτικό μέρος της αυλής. Η αιθουσα αυτή εισέδυσε στον κορμό του αρχικού κτηρίου, εκτεινόμενή έως τον βόρειο τοίχο των προς την οδό Σταδίου χώρων. Για την κατασκευή της απαιτήθηκαν οι εξής εργασίες:

α. Καθαρίσθηκαν δύο τοίχοι του κεντρικού τμήματος του κτηρίου

επί μήκους 12 μ.

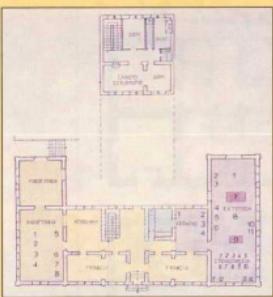
β. Συμπληρώθηκε με πλήνθην επενδύση τοίχος της δυτικής πλευράς της αυλής. Η συμπλήρωση αυτή έγινε διπλά, πριν από τις ως κάδιβεστες, το νότιο ήμισυ του τοίχου ήταν στο εσωτερικό του κτηρίου και δεν ήταν ακριβώς συνευθειακό προς το βόρειο ήμισυ. Η πλήνθην επενδύση αυτού του τελευταίου περιορί-

στηκε στο ισόγειο, ενώ πάνω από τη στέγη του ισογείου συνεχίσθηκε η λιθοδομή με το νέο αυξημένο πάχος, ώστε το επιμυπτό ύψος των 6,50 μ. Αυτό το τμήμα λιθοδομής ενσωματώθηκε το 1932 στον εξ ολοκλήρου πλήνθην όρφο. γ. Στον τοίχο αυτού διαμορφώθηκαν εξ αρχής οι δύο υπάρχουσες θύρες και ανοιχθήκε μια τρίτη μεγάλη στο κέντρο.

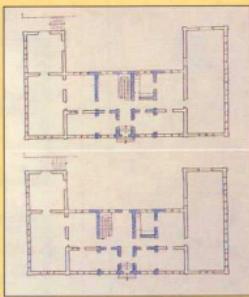
δ. Στην εξωτερική όψη επί της οδού Σανταράδα καθαρίσθηκε ο τοίχος γύρω και επάνω από το δεύτερο από βορρά παράθυρο του υπογείου ώστε ο παράθυρο του ισογείου, και έτσι σχηματίσθηκε μια πολύ υψηλή θύρα εισόδου. Από τη νέα αυτή είσοδο μια πλατιά σκάλα ανέβαζε στο ισόγειο και οδηγούσε κατευθείαν στη μεγάλη αίθουσα.

Με την παραπήρηση και απομόνωση χαρακτηριστικών στοιχείων της κατασκευής του κτηρίου, σε συνδυασμό και με τα ιστορικά στοιχεία, έγινε δύνατον να σχηματισθούν εικόνες περισσότερη ή λιγότερο πλήρεις των διαδοχικών μορφών του. Οι αλλαγές στη μορφή του κτηρίου συνδυάστηκαν και με ανάλογες αλλαγές στο οικοδομικό τετράγωνο, λόγω προσθηκών και επεκτάσεων (εικ. 54) με νέα κτήρια. Έτσι μπορεί κανείς να πει ότι στο κτήριο του παλαιού Εθνικού Τυπογραφείου αποτυπώνεται σε υπερβοτικό βαθμό η έντονη οικοδομική δραστηριότητα του κέντρου της Αθήνας, που σταδιακά αλλοίωσε την παλαιά του μορφή, και γίνεται αντιληπτή η προσδετική μέσα στο χρόνο εξαφάνιση των υλικών μαρτυριών της νεότερης ιστορίας μας.

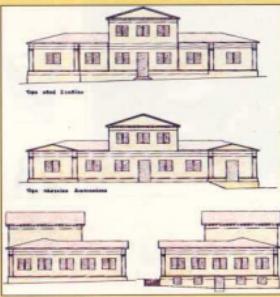
1. Το παρόν άρθρο αποτελεί τη γραπτή μορφή διάλεκτης που διήρκει από τις 20.2.92, στο Ε.Μ.Π., στο πρόγραμμα των μαθημάτων Εμβολισμούς της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, υπό την εποπτεία του Καθ. Χαρ. Μπούρα.
2. Ευχαριστούμε θερμά για τα στοιχεία της πληροφορίες και τις χρήσιμες συζητήσεις τους κ. κ. Βαβανάτο, Μ. Κορρέ, Αρ. Κριτσένον, Μ. Μητρά, Χ. Μπούρα, Γ. Πανέτο, Άλ. Παπαγεωργίου-Βενετά, Ε. Τουκόπια. Ευχαριστούμε επίσης τις Υπηρεσίες ΔΕΠΙΟ (Διεύθυνση Κατασκευών) και ΥΠ.ΠΟ. (ΔΙΠΑΝΝΗ) για την ευκαρία που μας δώνωναν να μελετήσουμε το κτήριο και για κάθε σχετική βοήθεια.
3. Κώστας Μητρά, «Αθηναϊκα Μελέται», τεύχ. Τριών άρθρων: «Το Νομισματοκοπείον κατεδαφίζεται...», Αθήναι 1940, σ. 34.
4. Σήμερα είναι ελάχιστοι αυτοί που και θύμουνται κάτι από την παλαιά εκείνη μορφή. Για την πλειονότητα των σημειώσεων Αθηναϊκών το κτήριο της οδού Σταδίου είναι το παλαιό Πρωτοδικείο, με τη γνωστή δύναρφη νεοτερή μορφή του, ενώ ως Εθνικό Τυπογραφείο είναι γνωστό το κτήριο της οδού Καποδιστρίου.
5. Στο Μεσολόγγι, ο Μαυροκόρδης εγκατέστησε «το πεστότυρο μαζί με τα εργαλεία και τους χαρακτήρες σε μία κάμερα του σπιτιού του μολά». Βλ. Π. Καρυκόπουλος, «Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Τυπογραφίας 1476-1976», Αθήναι 1976, σ. 40. Στο Μεσολόγγι επίσης, αργότερα, ο Stanhope έσπασε έπαντα από τα πεστότυρα, που έφερε από την Αγγλία, στο ισόγειο του Νοσοκομείου που ίδρωσε ο Γερμανός αρχάρτος του Ελληνικού Στρατού, Ιωάννης Δανιήλ Ελέτερ, κτήριο ιδιοκτησίας της Αλάτην Ιγγλεζών, συάγυνος του Μάγερ. Το τυπογραφείο μεταφέρθηκε αργότερα από το οικήμα Ιγγλέζου στο σπίτι του Καλοκεράνη (ή Σελίου). Μετά τη νικηφόρα μορφή της 16ης Φεβρουαρίου 1826 στη πρόθυρα του Μεσολογγίου, το μετέφεραν για περισσότερη ασφάλεια στην οικία Στουρνάρα. Βλ. Ν. Σκιούδη, «Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας», Αθήναι 1982. Τόμ. Α', σ. 245, 246, 248. Στην Καλαμάτα ο Τόμπρος έγκατέστησε το τυπογραφείο που έφερε ο Δ. Υπηράκης από την Τεργεστή σ' ένα ζεύμι σπίτι εισόδου του Καστρου. Βλ. Π. Καρυκόπουλος, ο.π., σ. 42. Στα Ψαρά στην οικία Στουρνάρα στην εκκλησία του Αγ. Ευθύμιου. Βλ. Ν. Σκιούδη, ο.π., σ. 225.
6. Όπως η «Σάλτηγκ Ελληνική» στην Καλαμάτα (18.1.1821), τα «Ελληνικά Χρονικά» στο Με-

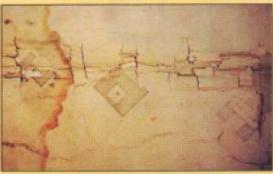
48

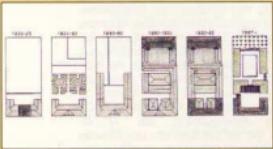
49

50

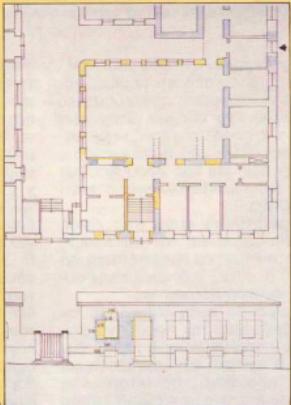
51

54

52

53

48. Η χρήση των χώρων του αρχικού κτηρίου (μια υπόθεση).

49α, β, Η δέση της σκάλας ανδρών στον όροφο.

50. Γραφική αποκατάσταση των όψεων του αρχικού κτηρίου.

51. Απόσταση τοπογραφικού της επιτροπής Σταυρίδη (1860).

52. Απόσταση από τον χώρη του Kaupert (1890).

53α, β. Η μεγάλη οικούσσα-προσθήκη στην αυλή, στο πίσω μέρος του κτηρίου.

54. Οι διαδοχικές αλλαγές στο οικοδομικό τετράγωνο.

σοιλόγγι (1.1.1824), ο «Φίλος του Νόμου» στην Ύδρα (10.3.1824). Βλ. Κ. Μάγερ, «Ιστορία του Ελληνικού Τύπου», τόμος Τοι (1790-1900), Αθήναι 1957, σ. 19.

7. Στο Μεσολόγγι ένα πιεστήριο χειροκίνητο σιδηρούν, των γαλλικών εργοστάσιων Didot, με επιφάνεια τυπωμάτων 4 σελίδες. Ήταν σχήματος, με στοιχεία της χιτώνης Didot, το οποίο είχε παραγγελθεί από Αλ. Μαυροκόρδατος στην Πλάτα του Μάιου του 1821 και αποτέλεσε τη βάση της Εβενίκη Τυπογραφίας. Βλ. Π. Καρυκόπουλου, διπ. σ. 40.

Στην Ύδρα ένα μηχανήματος ξύλινο με δύο σιδηριές πλάκες, εκ των οποίων η κάτω διπλώνει την άνω, με επιφάνεια τυπωμάτων 8 σελίδες ήσυχημάτος, με στοιχεία 12 σημάντων εκ Βενετίας ή Λευκίας, το οποίο είχε φέρει ο Δημ. Υψηλάντης από την Τεργέστη στις 8.6.1821 και το οποίο αργότερα μεταφέρθηκε από τον Τομέα στην Καλαμάτα. Βλ. Π. Καρυκόπουλου, διπ. σ. 43. Στο Μεσολόγγι ένα πιεστήριο πεστήρια, δύο λιθογραφικά και δύο τυπωγραφικά, δύο του εν Λονδίνο Κομιστάτου, έφερε ο Αγγλος συνταγματάρχης Leicester Stanhope την 1.12.1823. Το ένα τυπωγραφικό πιεστήριο έμεινε στο Μεσολόγγι, όπου άρχισε να λει-

τουργεί στις 20.4.1824, τα δε άλλα τρία εστάλησαν στο Ναύπλιο. Από το Ναύπλιο στο Stanhope έστειλε το μεν τυπωγραφικό πιεστήριο στην Αίγινα, προς χρήση των Αθηναίων, το ένα λιθογραφικό στα Ψαρά και το δεύτερο λιθογραφικό δύναριστο στο Νομοθέτικό Σώμα. Τα τρία από τα τέσσερα πιεστήρια στο Stanhope έπεσαν θύματα του πολέμου, εξαιρέσεις του ενός λιθογραφικού το οποίο διώρθηκε στο Νομοθέτικό Σώμα και το οποίο υπήρξε ένα από τα τρία πιεστήρια του Εθνικού Τυπωγραφείου κατά την ιδρυση του. Βλ. Φ. Βίλτερη, «Αρμονία», τόμ. Ζος, Αθήναι 1902, ἀρθρο: «Τα Τυπωγραφεία του Αγγού στην Stanhope, Leicester 1824-1826», σ. 178.

8. Για τις διαδοχικές αλλαγές του τίτλου του Κρατικού Τυπωγραφείου βλ. Γ.Ν. Κοριφά, «Το Εθνικόν Τυπωγραφείον», Εθημερίς της Κυριαρχήσας, και Εθημερίς της Στρατηγικήσας, Αθήναι 1906, σ. 5-16 επίσης Φ. Βίλτερη, «Αρμονία», τόμος Ζος, Αθήναι 1901, ἀρθρο: «Το Εθνικόν Τυπωγραφείον», σ. 156-157, καθώς επίσης Ν. Νόμους, διπ. σ. 275-279.

9. Για τους Νόμους, τα Βασιλικά Διατάγματα, κ.λ., τα οποία αναφέρονται στις διαδοχικές

αλλαγές του Οργανισμού του Εθνικού Τυπωγραφείου, βλ. Γ.Σ. Κόλια, «Σύλλογη Νόμων και Διατάγμάτων», εν Αθήναις 1886.

10. Αναφέρουμε τους: Φ. Βίλτερη, Κ. Μάγερ, Γ.Ν. Κοριφά, Π. Καρυκόπουλο, Ν. Σκιάδα.

11. Γ.Α.Κ, Αρχείο Βλαχογιάννη, κιτίο 69, ἐγγραφο αρ. 917 (πρωτότυπο).

13. Στην περγαράφι αυτή αναφέρονται οι εξής ομάδες χώρων: Το ταμείο, η στοιχεοθεσία και διόρθωση δοκιμών, οι μήχανες, το χύτηρο και η αποδημητική χώρα.

Η στοιχεοθεσία γίνεται σε 5 βαλάμους. Ο καθένας, μηκός περίπου 60 μ., περιλαμβάνει ένθεν και ένθεν 60 ανάλογα με γραμματοθήκες. Οι μηχανές βρίσκονται σε μια πετρεύα, σε δύο στάθμους. Στο κατώτερο λειτουργεύει μια απομηκχανή που παρέχει κίνηση σε 19 μηχανικήν πιεστήρια. Δύο στάσια, συνήθως ποδά, απαντούν για τη λειτουργία κάθε πιεστήριου. Στο από πάτωμα λειτουργούν 23 συνήθη πιεστήρια καθένα από τα οποία υποτείται από δύο πιεστές. Στο χιτώνιο εργάζονται 10 στοιχεοθετές, που κατασκευάζουν τα γράμματα, καθώς και παιδιά που τα συντε-

μνουν. Η αποθήκη χάρτου περιέχει δεσμίδες σε σφραγίδες ύψους 20 ποδών. Το χάρτι βρέχεται πριν το τύπωμα και κατόπιν έρχεται. Το βρέχμα γίνεται σε μικρό χώρο με 3 δεξαμενές. Κάθε δεσμίδα βιδύζεται στην νερό και μετά στο πεστοριό πιέζεται επί 12 ώρες. Το χάρτι μπορεί να τυπωθεί μετά από 2 μέρες, και σε κρύο καιρό μετά από 15 μέρες. Κατόπιν τα φύλλα τοποθετούνται ανά 1000 σε δύο δωμάτια με θερμοκρασία 90 °F και αναρτώνται από την οροφή επί 2 ώρες, για να στεγνώσει το χάρτη και τη μελάνη.

14. Βλ. «Ευρωπαϊκός Ερασιτέχνης», τόμ. Α', συλλ. Γ', 1840. Βιομναχία, «Τυπογραφικόν Κατάστημα» εν Λονδίνων κατά το 1839», σσ. 286-314.

15. Σχέδια όλων των ορόφων και τοιμές, όπου αναγράφεται η χρήση των χώρων, είναι δημοσιευμένα στο: Constantin Karl Falkenstein, «Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung», Leipzig 1856, σ. 184.

16. Βλ. K. Μπήρη, «Αθήναις από τον 1909 έως τον 2000 αώνα», Αθήναις 1966, σσ. 28 και 37.

17. Βλ. A. I. Κλαύδιος, «Επεργία (Almanach) του Βασιλείου της Ελλάδος διά το έτος 1837», εν Αθήναις 1837, σ. 157.

18. Ο Γερμανός A. Forster υπέρειχε διευθυντής της Βασιλικής Λιθογραφίας στην πρώτη ομάδα διοίκησης του καταστήματος το 1835, με έφορο την A. M. Anselm, διευθυντή Τυπογραφίας του Γ. Ατ. Κορυφή και ταύτια τον Π. Πατρίκιο. Για τον Forster αναφέρεται ότι «ήταν πλήρης ικανότητας και ζήλου και εγκάρδισε μόνος του ή του εδώπιο οτιδιαία λιθογράφηση είτε για χρήση της Κυβερνήσεως είτε για χρήση των πολιτών». Βλ. εφημερίδα «Ελληνικός Ταχυδρόμος», έτ. A', 1836, 28 Αυγ.' 9 Σεπτ., άρθρο: «Στατιστική της Τυπογραφικής Επιστήμης εις την Ελλάδα», σ. 141.

19. Αντίτυπον του λιθογραφημένου χάρτη του F. Aldenhoven, Athens 1837, διαθέτουν η βιβλιοθήκη των μουσείων Βαΐου-Ευταρά (Μουσείον της Πόλεως των Αθηνών) και η βιβλιοθήκη του Πολεμούχου Μουσείου Αθηνών.

20. Βλ. F. Stadelmann, «Panorama von Athen», München 1841- Mainz 1977, φύλλα 9, 10, σσ. 25, 26, κωδικός και το σχόλιο στη σ. 39.

21. Βλ. K. Μπήρη, «Αθηναϊκοί Μελέται», άρ., σ. 34.

21a. Fr. Stauffert, «Allgemeine Bauzeitung», Ephemeriden N. 1-3, άρθρο στην συνέχεια με τίτλο: «Die Anlage von Athen und der jetzige Zustand der Baukunst in Griechenland», Wien 1844, σ. 2.

22. ΓΑΚ, φ. 1, σχέδιον πόλεων 1833-34, αρ. εγγρ. 13573.

23. ΓΑΚ, φ. 3, σχέδιον πόλεων 1847, αρ. εγγρ. 12106.

24. Το σκαρίφημα ενεπότισαν η κ. Α. Κρότεν-σεν και ο Μ. Καρδρέμποτ-Άρδμην.

25. ΓΑΚ, φ. 5, σχέδιον πόλεων, αρ. 129680.

26. Στο βιβλίο «Αι Αθήναις από τον 1909 έως τον 2000 αώνα», Αθήναις 1966, σ. 73, αναφέρεται ότι το κτήριο περαπλάνησε εντός του έπους 1834. Έτος άρθρο: «Το Νομοσαμπτονικόν κατεδαφίζεται», «Αθηναϊκοί Μελέται», άρ., σ. 32, αναφέρεται ότι άρχισε να κτίζεται από το 1835, ενώ στην εγκύλο, «Ηλίος», σε λήμμα για το Εθνικό Τυπογραφείο (τόμ. 7ος, σ. 1363), αναφέρεται ότι κτίσθηκε το 1836.

27. Βλ. I. Τραυλού, «Πολεοδομική εξέλιξης των Αθηνών», Αθήναις 1960, σ. 24. Ιδιος στην «Νεοελληνική Αρχεκτονική στην Ελάσσα», Αθήναις 1967, σ. 95, αναφέρεται το έτος 1836.

28. Βλ. Ida Haugsted, «Architekten Christian Hansen i Grækenland 1835-50», København 1986, σ. 31.

29. Βλ. Γ.Δ. Δημιουρούλης, «Το Βασιλικό Νομοσαμπτονικόν των Αθηνών», Αθήνησαν 1963, σ. 3.

30. Βλ. «Αθήνα», αρ. 286, σ. 1046.

31. L. Ross, «Ανανίσταις και ανακοινώσεις

από την Ελλάδα 1832-1833», Berlin 1863, Αθήναις 1976, σ. 97.

32. Fr. Stauffert, άρ., σ. 22.

32a. Στο Panorama του Fr. Stadelmann ομηρεύεται ένα κτήριο (Νο 23), στο οποίο είχε μείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα ο Βασιλός υπουργός διευθυντής Von Greine και στο οποίο η Κυβερνήση είχε τα γραφεία της καθώς και τη λιθογραφική της εγκατάσταση.

33. Βλ. K. Μπήρη, άρ., σ. 34.

34. Βλ. Ida Haugsted, άρ., σ. 31.

35. Βλ. «Allgemeine Bauzeitung 1», 1836, σ. 165.

36. Γεννήθηκε στο Μεσολόγγι το 1812 και εκπαιδεύθηκε στο Μάραχο. Υπέρτειν στο Πυροβολικό, από όπου άποταρεύθηκε το 1871 με το βαθμό του συνταγματάρχη. Πατέρευτηκε την Αμαλία Στρούπη, κόρη του Βασιλού φρουράρχου Ναυπλίου επί Θεσσαλίας Στρούπη. Η κόρη του Απαστρέλειον κυρία επί των τιμών της Βασιλιάσσας Αμαλίας. Ο Καρπούνης πέθανε στην Αθήνα το 1888. Υπήρξε διαγεγέλευς του βασιλικού θέατρου. Το 1844 διορίσθηκε διευθυντής του Βασιλικού Νομοσαμπτοκείου και διευθυντής της Βασιλικής Τυπογραφίας και λιθογραφίας.

37. Βλ. εφημερίδες «Πανελλήνιον», 25.8.1854 και 29.8.1854, «Αίωνας», 28.8.1854, «Αθηνά», 39.8.1854, «Ανεξάρτητος», 23.2.1855.

38. Βλ. «Αθήναις», αρ. 2154, 3.9.1854, σ. 2.

39. Αρχείο χαρτών ΥΠΕΧΩΔΕ, συλλογή προστικών αεροψηφαγούρων του 1931.

40. Κτισθήκε με βάση σχεδίου του μηχανικού Δημητρίου Εργυκού Βελλήνη και το 1905 ήταν ήδη έτοιμο.

41. Βλ. K. Μπήρη, άρ., σ. 34. Η μορφή που περιγράφεται στο Κ. Μπήρης είναι αυτή της δευτέρης εποκευσής (εικ. 12a, β., γ.) και η ίδια που εμφανίζεται στη σχέδια αποτύπωσης Φ. Ζούκη (εικ. 18a, γ.).

42. Βλ. K. Μπήρη, εγγ. «Ηλίος», τόμ. 7ος, σ. 1363.

43. Αρχείο χαρτών ΥΠΕΧΩΔΕ, συλλογή προπτικών αεροψηφαγούρων του 1932.

44. Ο Σ. Ζούκης, τον οποίο είχαν εποκευθεί τον Οκτώβριο του 1899 και το Φεβρουάριο του 1992, πήρε πρωτότοκος να βυθίζεται και να απονήστε σε ερωτήσεις μας. Αναφέρεται εν συντομίᾳ ότι απεριόρθωτος από το Ε.Μ.Π. το 1926, με δασκάλους τον Οράλδην, τον Πικουά, τον Κουρεμένο, τον Κρεζέ. Το 1927 διορίσθηκε στο Συγκονικόν, δύοντα μηνούς Κτηρίου, την Καρπούνη, την Κρεζέ. Το 1964, το 1971 ο ανετέθη η μελέτη για το κτήριο των παλαιών Εθνικού Τυπογραφείου, προς σταύρωση του Πρωτοδικείου Αθηνών. Ο ίδιος επέβλεψε και την κατασκευή το 1932.

45. Τα σχέδια εντοπίσθηκαν σε αποθήκη του ΥΠΕΧΩΔΕ, επι τη οδόν Βαγριάδηου 7, στα Πατήσια, με τη Βούλαια πλατροφύλακών του. Μ. Μπήρη, ο οποίος μετέβη τα τείχη νοσοκομείου και καταγράψηκε πολλά παλαιότερα και τον οποίο εγκατέστημε θερμό.

46. Ριμπάσιμον από τα αρχαία σπόλαια είχαν εντοπισθεί αρχικά από τους κ. Κ. Μαρκόπουλο και Ταγιανίδη, στη συνέχεια αποκαλύψθηκαν σωτηριατικά από συνεργείο της Εφορείας Ακροπόλεως υπό την καθοδηγήση την κ. Α. Μάντη και Θ. Τσιτρούλη.

47. Πιο πεποιητικό από ότι επέργασε στο μέλλον για οργανωθεί κάποια συλλογή-αρχείο οπτοτύπων ως διάδοχο της αρχαίας χρονολογίας, η οποία θα βοηθήσει σημαντικά την έρευνα των πιο ασπρών κτηρίων.

48. Η ανασκαφή έργανα πραγματοποιήθηκε από τη Μελέτης, με εργατοχειρόκοπο πρωτοτύπου κυρίων της ΔΕΠΟΣ και υπό την εποπτεία της Κ. Δρακωτού, αρχαιολόγου της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ.

49. Βιβλιοθήκη ΥΠΕΧΩΔΕ, πίνακες παλαιότε-

ρηριών έκθεσης ΥΧΟΠ με θέμα, «Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828-1900», Αθήνα 27.9. έως 4.10.1984.

Βιβλιογραφία

(Εκτάς των βιβλιογραφικών παραπομπών στις υποτιμειώσεις)

1. «Αθήνα, Ευρωπαϊκή Υπόθεση: Τόμ. I. Καλοφάτη, «Τα δημόσια Καταστήματα. Βασιλικό Τυπογραφείο», σσ. 113-114, Αθήνα, Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, 1985.

2. Δωροβόλης, Β. Κ.: «Το κτήριο του πρώτου Εθνικού Τυπογραφείου», Αρχαιολογία, αρ. 29, Δεκ. 1988, σα. 89-91.

3. Κόκκου, Α.: «Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια (1832-1860)», Αρχαιολογία, αρ. 2, Φεβρ. 1982, σα. 50-64.

4. Κρίστενεν-Παπανικολάου Α.:

«Αθήνα 1818-1853, Έργα Δανών Καλλιτεχνών», Αθήνα 1985.

5. Μπήρης, Μ.: «Μισός αιώνας αθηναϊκής αρχιτεκτονικής 1875-1925», Αθήνα, 1987.

The Old National Printing-House in Athens

Transfigurations of a Historic Building K. Korre - K. Momtsiou-Tokatidis

The original Othonian edifice was built in 1834-35 by the royal architect Joseph Hoffer, in order to house the printing and lithographic offices.

In 1854, under the direction of I. Karounis, a fire turned into ashes the second storey of the building which having been superficially repaired remained as a single-storied one for 78 years. Around 1890 the facades of the building were extensively repaired and it was enlarged by certain additions at its back.

In 1905-6 the so-called (since 1863) National Printing-House, after been housed in the edifice of Stadiou Street for 72 whole years, was transferred to the newly built building on Kapodistriou Street.

In 1931-32 the old Printing-House according an entire second storey, according to the plans of Phoebus Zoukis, architect of the Service of Public Edifices. In its new renovated form the building has housed certain services of the Court of Athens.

For the documentation of the architectural transformations of the building and the city-planning changes of the block to which it belongs, a thorough research of the building itself on the one hand and a research in archives and libraries on the other was required, in order relevant informational data and illustrative material to be collected.